

A

AANZET

AANZET

JAARGANG 22, NR. 2

A detailed portrait of an elderly man with a prominent white mustache, wearing a dark military-style cap with a red band and gold braiding. He is dressed in a dark suit jacket over a white shirt and a dark tie. The background is a textured, light-colored pattern.

RADICALISEREND RECHTS

AANZET

Historisch Tijdschrift *Aanzet* – Jaargang 22 nr. 2 'Radicaliserend rechts'

Colofon

Historisch Tijdschrift *Aanzet*, opgericht in 1982, wordt sinds 2000 uitgegeven door de Utrechtse Historische Studenten Kring. Sinds 1 september 1999 bestaat een jaargang uit drie themanummers.

De redactie biedt jonge historici de ruimte artikelen te publiceren op basis van historisch onderzoek of historische uitgaven te recenseren.

Redactie

De *Aanzet*-redactie bestaat uit studenten die op vrijwillige basis werken. Naast hun functie als gewoon lid, hebben enkelen een nevenfunctie in de redactie. Zij studeren geschiedenis aan het Instituut voor Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Redactieleden

Tom van Bruggen
Ditte van Dulmen Krumpelman
Laurens van Esch
Bart de Graaff
Christie Miedema (vz.)
David Onland

Redactie-adres

Historisch Tijdschrift *Aanzet*
Drift 10
3512 BS Utrecht
tel. 030-2536449
aanzet@let.uu.nl

NOTA BENE: We zijn verhuisd.

Abonnementen

Een jaarabonnement kost € 7. Steunleden betalen € 12.

Giro: 53.60.314
t.n.v.: UHSK
3512 HL/66 Utrecht
o.v.v. het gewenste abonnement.

Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij twee maanden voor afloop opgezegd.

Leden geven een adreswijziging door aan de redactie.

Losse nummers

Losse nummers zijn verkrijgbaar bij het Boekenfonds van de Utrechtse Historische Studentenkring (€ 2,50)

ISSN: 0926-1265

Noot van de redactie:

Door omstandigheden is de afgelopen jaargang slechts één *Aanzet* verschenen. De overige twee nummers van vorig jaar verschijnen daarom tegelijkertijd vóór het eind van 2006. Vanaf begin 2007 zullen de nummers van de nieuwe jaargang verschijnen. Zie voor meer informatie de begeleiden-de brief. Onze welgemeende excuses.

Inhoud

Perspectief	
D. Hondius, <i>Herinneringen van omstanders aan de deportaties</i>	5
Artikelen	
H. Takken, <i>Im Glaube folgen wir! Protestantisme en de ideologie van het nationaal-socialisme</i>	9
V. Rademaker, <i>In de ban van zuiverheid. Een vergelijking tussen de vroege NSDAP en de tweede Ku Klux Klan</i>	19
L. van Esch, <i>Scepter en swastika. De DNVV en de opkomst van het nationaal-socialisme</i>	31
De Passie	
... van Beatrice de Graaf (C. Miedema)	42
Kortom	
C.J. Lammers, <i>Vreemde overheersing</i> (T. van Bruggen)	45
H. van Gessel, <i>Pasquino</i> (C. Miedema)	47
F. Meijer, <i>Macht zonder grenzen</i> (M. de Graaf)	48
K. van Weringh, <i>Altijd op de loer</i> (C. Miedema)	50
Agenda	52
Lezen	53
Literatuurlijsten	54

Herinneringen van omstanders aan de deportaties *Nieuwe egodocumenten*

Dienke Hondius

Het is laat, maar het kan nog net: onderzoek doen naar de herinneringen van omstanders, die grote groep tussen goed en fout, die van alles en nog wat gezien en gedaan heeft tijdens de Tweede Wereldoorlog, aan de hand van interviews. Over de omstanders is in het Nederlandse onderzoek nog weinig bekend. De term klinkt nog onwennig, het is de vertaling van het Amerikaanse 'bystanders'. Dat zijn de mensen die aan de kant staan wanneer iemand in de gracht valt, en waarvan er hopelijk één op tijd beseft dat hij in het water moet springen om de drenkeling te helpen. Omstanders zijn ooggetuigen, en in die hoedanigheid kunnen hun observaties en herinneringen interessant zijn als bron van kennis over de jodenvervolging. Dit idee is de basis van het Project Ooggetuigen, onderdeel van het Oral History Department van het United States Holocaust Memorial Museum, dat dit in verschillende Europese landen opzet. In Nederland zijn tot nu toe 33 niet-joodse ooggetuigen van de jodenvervolging op film geïnterviewd, en we hopen dit verder uit te breiden.

In de maanden rond de bevrijding is in Nederland een sterke norm gevestigd, die de bevolking verdeelde in goed en fout. Die norm was in de loop van de bezetting in verzetskringen gegroeid, en tijdens de bevrijdingsperiode in voorjaar en zomer van 1945 werd deze verzetsnorm toegepast op allen die terugkeerden uit het buitenland, maar ook terugkerenden uit de rest van het land. Aan de grensovergangen, en bijvoorbeeld ook in het Centraal Station in Amsterdam worden dan ontvangstcentra ingericht. Provisorische comité's ondervragen de terugkerenden, en aan de hand van hun antwoorden delen ze hen direct in in deze twee grote categorieën. Wie als fout werd bestempeld, kreeg geen distributiebonnen voor voedsel of kleding, geen eenmalige uitkering of vervoer om thuis te komen, etc. Dit blijkt bijvoorbeeld duidelijk uit de stempels O (onvrijwillig) of V (vrijwillig) die op de kaarten van uit Duitsland terugkerende dwangarbeiders werden gedrukt. Wie vrijwillig naar Duitsland was gegaan, werd bij terugkeer als fout bestempeld.

Er ontstond direct commotie over deze indelingen, met name onder voormalige dwangarbeiders; maar ook andere groepen terugkerenden waren niet direct eenduidig onder te brengen, zoals bijvoorbeeld Duitse joden die statenloos waren geworden en bij terugkeer aanvankelijk als Duits-en-dus-fout werden ingedeeld. Door tussenkomst van voormalige verzetsstrijders en terugkerende politici die onmiskenbaar als 'goed' bekend stonden, werden deze rimpelingen gladgestreken, en zo is de verzetsnorm verder geïjkt. De voormalige verzetsstrijders worden in deze weken de morele winnaars van de oorlog. Zij verkregen niet veel directe politieke macht, maar wel een groot

moreel en symbolisch gezag. Tekenend is bijvoorbeeld dat koningin Wilhelmina in 1945 direct een vleugel van Paleis Het Loo beschikbaar stelt aan verzetsstrijders die moeten aansterken; datzelfde paleis, inderdaad, waar ze in de jaren dertig geen tijdelijk opvangcentrum voor joodse vluchtelingen in de buurt dulde. Mijn stelling is dat deze verzetsnorm in de zestig jaar die hierop volgde wel is besproken, wel bekritiseerd, maar ook opnieuw bevestigd werd, en nog altijd de verhoudingen bepaalt. Wie er in '45 doorkwam als verzetsman, bleef dat gewoonlijk tot het einde van zijn leven, wie als fout bestempeld werd bleef dat ook. Ik sprak een paar maanden geleden een man die in de allerlaatste maanden van de oorlog in een uithoek van het land op dringend verzoek van anderen uiteindelijk ook wat koerierswerk had gedaan. Bij het eerste bezoek van koningin Wilhelmina was hij degene die een hand van haar kreeg, en, zo vertelde hij me: "Sindsdien zijn mijn vrouw en ik voor alle belangrijke gebeurtenissen in de hele provincie altijd uitgenodigd."

De joden die de vervolging hadden overleefd, waren bij terugkeer niet onmiddellijk een duidelijke 'goede' categorie. De vraag die gesteld werd, was wat men had gedáán; niet wat men had meegemaakt. Voor de overheid waren joden geen categorie: vanuit Londen was al bepaald dat de Nederlandse overheid de joden niet als aparte groep wilde erkennen, maar alleen onderscheid wilde maken tussen Nederlanders en niet-Nederlanders. Voor de verzetsstrijders waren niet alle joden zomaar goed. Dat bleek bij de discussies over de verzetspensioenen, die al in 1947 tot een wetswijziging leidde. De voormalige verzetsgroepen hadden hun eigen pensioenregeling afgedwongen en de criteria voor toekenning zelf vastgesteld. Bepalend daarbij was weer, wat men had gedaan tijdens de oorlogsjaren; slachtofferschap was geen voldoende criterium. Zo werden bijvoorbeeld joodse onderduikers een enkele keer wel, maar meestal niet goedgekeurd voor een verzetspensioen. Het hing er vanaf wat ze als onderduikers op hun adres hadden gedaan. Was een onderduiker bijvoorbeeld bij een gezin ondergedoken dat actief verzetswerk had gedaan, en had de onderduiker daar dan aan meegeholpen (denk bijvoorbeeld aan het vullen van illegale kranten), dan was er een mogelijkheid dat hij als "princiële onderduiker" werd erkend, en dat gaf recht op een uitkering. Het is duidelijk dat dit criterium nagenoeg alle joden, ondergedoken of gedeporteerd, uitsloot van deze erkenning. Deze indeling had tot gevolg, dat de stem van de joden lange tijd niet gehoord werd. Daar kwam bij dat op hun terugkeer meestal niet was gerekend, en dat in naoorlogs Nederland een opleving van antisemitisme plaatsvond bij hun terugkeer uit onderduik en kamp.

Er werd behoorlijk veel geschreven. Velen hadden de behoefte om voor zichzelf op een rijtje te zetten wat hen was overkomen, en wat er nog meer in Nederland was gebeurd. Een uitstekend voorbeeld hiervan is het zojuist verschenen Engelstalige verslag van Izaak Colijn, een leraar engels uit Naarden, die voor zijn Engelse collega's en kennissen een ooggetuigenverslag maakte. Het bleef in de kast liggen, totdat zijn zoon het als boek wist te publiceren:

Ruin's Wheel: A father on war, a son on genocide. Het is een boeiend egodocument van vader en zoon, geplaatst in de historische en sociale context van Nederland, Engeland, en de Verenigde Staten. Omdat het verslag van de vader in de dagen van de bevrijding is geschreven, klinkt duidelijk door hoe angstig deze man zich toen voelde, hoe machteloos, en hoe woedend, en hoe hij zich hierdoor toch niet wilde laten verlammen. Een motief lijkt ook te zijn verantwoording af te leggen aan de Engelsen over de ingenomen houding van Nederland en de Nederlanders ten opzichte van de Duitsers. Er zijn ongetwijfeld veel meer van dergelijke egodocumenten. In de Wiener Library in Londen bevindt zich ook een kleine collectie hiervan.

De omstanders passen niet direct in het goed/fout schema, en het is dan ook geen benaming die in de jaren rondom de bevrijding is terug te vinden. Bystanders: de term is van Raul Hilberg, van wie de bekende driedeling in Victims, Perpetrators, en Bystanders is gekomen – bij hem ook pas in de jaren negentig. In de film Shoah van Claude Lanzmann vinden we rauwe beelden van deze omstanders: de Poolse dorpsbewoners die hij voor een kerkgebouw interviewt zijn velen bijgebleven. Nederlandse omstanders zijn tot nu toe geen onderwerp van uitgebreide studie geweest. In de tweedeling goed/fout is de passieve toekijker bij de jodenvervolging in de loop van de naoorlogse periode steeds meer tot een bijna-foute categorie geworden, die er beschaamd het zwijgen toe deed en doet. Een toekijker, een meeloper, een omstander: dat willen we liever niet zijn. De bekende Israelische historicus Yehuda Bauer heeft deze hedendaagse opvatting geformuleerd als sterke morele norm, zelfs in bijbelse terminologie zoals die van de tien geboden: "Thou shalt not be a victim. Thou shalt not be a perpetrator. Above all, thou shalt not be a bystander."

Dit beeld staat in contrast met de eerste tien jaar na de bevrijding. Toen was het nationalistische zelfbeeld dominant, waarbij alle Nederlanders zichzelf als slachtoffer van de bezetters beschouwden, en die slachtofferstatus was juist een bijna-goed verklaring in de praktijk. Ook internationaal werd Nederland en zijn bevolking hierdoor gezien als een klein, dapper verzetslandje tegen het grote, brute Duitsland. Dit heeft lange tijd gewerkt, maar de houdbaarheidsdatum van deze visie is nu toch wel verlopen.

De film van Lanzmann was een doorbraak in de erkenning van de nog levende ooggetuigen van de jodenvervolging. Allereerst natuurlijk van de joodse overlevenden, die uit de eerste hand konden vertellen wat ze hadden meegemaakt. In de loop van de jaren tachtig en negentig volgden allerlei interviewprojecten met overlevenden. Met name in de VS zijn toen veel ooggetuigenverslagen vastgelegd, vaak door kinderen van overlevenden als interviewers. Het was daarmee ook een stimulans voor de verwerking van deze herinneringen. Het grootste project is dat van Steven Spielberg, die met een deel van de opbrengsten van zijn film Schindler's List de Visual History Foundation Survivors of the Shoah heeft opgezet, waarmee in enkele jaren zo'n vijftigduizend overlevenden zijn geïnterviewd. In Nederland zijn voor dit project

zo'n duizend joodse overlevenden geïnterviewd; de banden hiervan zijn nu bij het Joods Historisch Museum in Amsterdam als studiemateriaal te bekijken.

De andere kant, de kant van de daders en die van de toekijkers bij de jodenvervolgving, stond minder te trappelen om te worden geïnterviewd. Dat heeft geduurd tot in de loop van de jaren negentig. Het verandert nu pas, en dan nog weinig in de openbaarheid. Aan verschillende Duitse universiteiten zijn nu interviewprojecten met voormalige SS-ers en Wehrmachtsoldaten in gang gezet. Via de ene geïnterviewde komt men bij de volgende. Aan het einde van hun leven en met de belofte van anonimiteit blijken velen bereid te zijn hun herinneringen vast te laten leggen in een interview op film. Verschillende archieven zijn oral history projecten begonnen in Oost Europa.

Dankzij het project van het US Holocaust Memorial Museum in Washington is het nu ook tijd voor de niet-joodse ooggetuigen van de jodenvervolgving. Sinds enkele jaren worden de herinneringen aan deportaties, transport, omgang met onderduikers, verraad en moord van joden vastgelegd. Het blijkt, bijvoorbeeld bij het interviewproject in Letland en Litouwen, de Oekraïne en Roemenië, dat ook daders die actief bij de jodenvervolgving zijn geweest nu bereid zijn hun verhaal te vertellen. In Nederland heb ik een samenwerkend project geïnitieerd dat ook het vastleggen van deze niet-joodse ooggetuigen tot doel heeft. Het heet Project Ooggetuigen en wordt gecoördineerd via de VU. Op een eerste persbericht kwamen al meer dan driehonderd zeer serieuze reacties, meestal handgeschreven brieven. Wanneer studenten geïnteresseerd zijn om hieraan mee te doen, is dat mogelijk.

Ik was verrast over de enorme hoeveelheid zeer gedetailleerde herinneringen die onze eerste oproep heeft losgemaakt. We hopen op nog veel meer. In het bijzonder hopen we op de verhalen die echt moeilijk liggen, zoals van de vele gevallen van verraad. Dit is zo'n blinde vlek in het onderzoek gebleven, dat extra inspanning gerechtvaardigd is om juist deze verhalen proberen te verzamelen. Joodse overlevenden zijn zelf ook aan het woord gekomen over hun herinneringen aan verraad. Maar die blijken meestal heel beperkt. Onderduikers bijvoorbeeld, verbleven vaak maar korte tijd op een adres. Sommigen hebben wel op tien of twintig verschillende adressen gezeten. Ze gingen er dan weg omdat het "te gevaarlijk" werd. Wat en hoe wisten ze gewoonlijk niet. Wat er achter zat, dat zou ik graag willen achterhalen. Hoe verraad, of het gerucht daarvan, op gang kwam, hoe en waarom het werkte.

Doel van het onderzoek is ook, om te komen tot meer inzicht in de grote groep die nu als "omstanders", "bystanders", of als grijze massa wordt betiteld. De driedeling "victims, perpetrators, bystanders" lijkt mij om te beginnen te statisch, en daardoor ook wat fatalistisch. Eenmaal een omstanders, altijd? Er zijn grote variaties in kennis, in mate van medeplichtigheid, bewustzijn. Ook is het duidelijk dat omstanders verschillend reageren op wat ze zien. Er zijn veel voorbeelden van verzetslieden die door het zien van een razzia in actie gekomen zijn. Maar er zijn ook velen die hetzelfde zagen, maar

niet actief werden. Inzicht in deze processen is cruciaal. Waar liggen de omslagpunten van passief naar actief reageren, of juist van actief participeren naar passiviteit?

Er is al wel wat onderzoek naar bystanders. Victoria Barnett schreef *"Bystanders: Conscience and Complicity during the Holocaust"*. Zij wijst erop dat de macht van het nazisme groot was omdat zoveel Duitsers bereid waren elkaar te bespioneren en te verraden, te gehoorzamen aan allerlei bevelen en verordeningen, en passief te blijven terwijl anderen slachtoffer werden. Dit geldt net zozeer voor de Nederlandse reacties op de Duitse bezetters. Ook hier was verzet de reactie van een minderheid. Barnett interviewde veel leden van de Duitse Bekennende Kirche, die zich tegen het nazisme hadden gekeerd, maar ze verbaasde zich over de passieve houding die haar informanten toegaven te hebben gehad. Ze hadden zich teruggetrokken in de privésfeer van de "Innere Emigration", die achteraf heel nobel leek, maar waarbij hun solidariteit met de vervolgd in feite wel onzichtbaar werd. De vraag, welke actie voor minderheden nog mogelijk is in een meer of minder totalitair regime houdt de onderzoekers van de Duitse geschiedenis al veel langer bezig dan die van de Nederlandse. Empathie is niet voldoende om effectief te zijn, stelt Barnett: wat nodig is noemt zij "disruptive empathy": empathy that is willing to publicly challenge majority ideologies and fears."

In de brieven van Nederlandse niet-joodse ooggetuigen van de deportaties vallen enkele aspecten gelijk op. De schrijvers presenteren zich als toeschouwers. Daar hoort bij een zekere onmacht, machteloosheid. Soms ook verbazing; soms ook, maar lang niet altijd, angst. De leeftijd speelt een aanzienlijke rol in de vorm die de omstanders aan hun passiviteit geven. Voor brieven schrijvers geboren in de jaren dertig gaat het om kinderlijke herinneringen.

Een aspect dat zeker nader onderzoek verdient is het profijt. De Amsterdamse niet-joodse bevolking had een zeker profijt van de deportaties, door het kunnen beschikken over schaarse goederen zoals een andere woning, een baan, goederen van onderduikers. Dit wordt niet vaak toegegeven. Een enkeling noemt dit, meestal impliciet.

Intrigerend is de gelijktijdige nabijheid en distantie in deze herinneringen. Veel brieven schrijvers stonden te kijken naar de deportaties: achter het gordijn, om de hoek, bij de burens, beneden of naast de deur.

Een eerste presentatie van de resultaten van deze interviews zal plaatsvinden tijdens bijeenkomsten eind januari 2007 in de week voorafgaand aan de herdenking van de bevrijding van Auschwitz, de zogenaamde Holocaust Memorial Day. Deze initiatieven worden op het ogenblik gebundeld door het Center for Holocaust and Genocide Studies in Amsterdam, dat zich bevindt in het NIOD, Herengracht 380. Studenten zijn nadrukkelijk welkom bij deze voorbereidingen; het zou goed mogelijk zijn om ook in Utrecht een programma met bijvoorbeeld lezingen, discussies of films te organiseren.

Im Glaube folgen wir! Protestantisme en de ideologie van het nationaal-socialisme

Hanneke Takken

In de nationaal-socialistische ideologie speelde religie een belangrijke rol. Verschillende elementen uit de nationaal-socialistische ideologie hadden religieuze of semi-religieuze wortels, zoals het antisemitisme, de verering van de leider (messianisme), het idee van het uitverkoren volk en het idee van een duizendjarig vrederijk. De nazi's sloten hiermee aan op een trend die binnen de protestantse kerken al in de negentiende eeuw opkwam. Protestantse theologen en hun gedachtegoed over de vorm die religie moest aannemen, de rol die de kerk daarin moest spelen, het belang van de eenheid van de natie en de uitverkorenheid van het Duitse volk waren belangrijke inspiratiebronnen voor nationaal-socialistische partij-ideologen.

De verhouding tussen protestantse kerken en het nationaal-socialistische regime is echter omstreken. Veel historici leggen de nadruk op de onderdrukking van kerken in het Derde Rijk en het verzet onder met name protestanten, zoals dat van de dit jaar herdachte theoloog Dietrich Bonhoeffer. Dit beeld duidt op een onverenigbaarheid van het christelijk geloof met het nazisme. Wie echter verder kijkt dan Bonhoeffers *Bekennende Kirche* en zijn blik werpt op de geloofsgemeenschap van de *Deutsche Christen* in de jaren twintig, dertig en veertig van de twintigste eeuw en op aanverwante protestantse groepen van vóór en tijdens de Eerste Wereldoorlog, komt tot andere conclusies. Zeker, er waren protestanten die zich verzetten tegen de nazi's, maar er was ook een groep die de atmosfeer creëerde waarin het nationaal-socialisme kon opbloeien.

Duitsland heeft een zeer sterke protestantse traditie. Al snel na de Reformatie, die Maarten Luther in de zestiende eeuw initieerde, bekeerde driekwart van de bevolking van de Duitse staten zich tot het protestantisme. Het aantal protestanten bleef sinds die tijd hoog: in 1925 was nog 64 procent van de bevolking protestants. Dat waren zo'n veertig miljoen Duitsers. Veel van hen stemden in 1932 op de *National-Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP).

In het definiëren van een Duitse identiteit speelden de protestanten een belangrijke rol. Zij gaven een heel eigen invulling aan het nationalisme, waarbij Duitsheid en protestantisme in elkaars verlengde lagen. Het protestantisme werd beschouwd als de specifiek Duitse manier van geloven, in tegenstelling tot het geloof van de katholieken. Voor de protestanten was Luther de 'vader des vaderlands': hij had het Duitse volk bevrijd van het juk van Rome en de bijbel in het Duits vertaald. Daarmee had hij de Duitse taal, een belangrijk nationaal symbool, op de kaart gezet.

In deze protestantse claim op de Duitse identiteit zijn verschillende overeenkomsten te ontdekken met de nationaal-socialistische ideologie. Voor de protestanten stond het *Volk* centraal als een door God geschapen en door hem uitverkoren eenheid. Dergelijke protestantse overtuigingen als deze bleken een vruchtbare voedingsbodem voor elementen die in het nationaal-socialisme terug te vinden zijn, zoals het antisemitisme, militarisme, het misie- en volksdenken. Deze relatie is in de historiografie echter nog niet veel onderzocht. Tijd voor een verkenning van de ideologie en theologie van deze groep protestanten in het Duitsland van het einde van de negentiende en begin van de twintigste eeuw.

Het uitverkoren volk

Een van de grondleggers van de Duitse volksideologie was Paul de Lagarde (1827-1891). Zoals meer intellectuelen in zijn tijd liet hij het orthodox protestantisme los en ging hij op zoek naar de wortels van de christelijk religie. Hij geloofde namelijk dat de christelijke orthodoxie niet meer overeenkwam met de oorspronkelijke leer van Jezus. De dwaling was al vroeg begonnen en, erger nog, opzettelijk. De Lagarde wees de apostel Paulus als schuldige aan. Paulus was de zendeling uit het Nieuwe Testament die de eerste christelijke gemeenten had opgericht. Hij had de vrije leer van Jezus ingekapseld in een verzameling hebreeuwse wetten en regels en het christendom in deze vorm doorgegeven. Paulus had het Evangelie zo 'besmet' met joodse invloeden. De Lagarde noemde hem daarom een 'farizeeër', naar de schriftgeleerden waar Jezus in zijn tijd regelmatig tegen uitviel. De Lagarde zag het als zijn roeping om middels een nieuw, nationaal geloof het Evangelie te bevrijden van het jodendom. Hij streefde naar één Duits geloof en één Duitse identiteit. Hij wilde een nationale religie, die niet alleen moest zijn gebaseerd op het ware Evangelie, maar ook moest worden gecombineerd met de Duitse cultuur van Lessing, Goethe, Herder en Kant: een *Kulturreligion*.

Dit Duitse geloof was zo voor het volk een bindmiddel en een manier om zich te onderscheiden. Een eenvoudig leven, dicht bij de natuur en ver van de moderniteit, bracht het Duitse individu in contact met zichzelf en daarmee met God. Duits-zijn was voor De Lagarde dan ook een kwestie van houding, niet van ras. Dit sloot aan bij het concept van het *Bildungsbürgertum*, het idee van het burgerlijke streven naar morele en geestelijke vervolmaking, waar vooral in de negentiende eeuw de meeste hoger opgeleide, veelal protestantse burgers mee vertrouwd waren. Deze gedeelde levenshouding moest het karakter van het volk bepalen en heel de natie tot een ondeelbare eenheid maken. Het volk was een organisch geheel met een volksziel of volksgeest.

De Lagarde geloofde dat dit Duitse volk een speciale band had met God. Het volk vormde een goddelijke eenheid. Wie wel en niet tot het volk behoorde, was dus geen kwestie van keuze, maar van lotsbestemming, ofwel 'godsbestemming'. Dit idee vond weerklank bij een groep lutherse (protestantse) theologen aan het eind van de negentiende eeuw. Niet alleen

het volk, maar ook het gezin en de staat waren volgens deze zogenaamde *Schöpfungsglaube* door God zo voorbestemd. Omdat het volk Gods volk was, had de kerk tot taak het volk bijeen te brengen. Hiervoor was eerst eenheid nodig binnen de kerk: één nationaal geloof. Elementen die deze eenheid zouden kunnen ondermijnen, zoals het jodendom, vormden dan ook een probleem.

Evangelischer Bund

In de negentiende eeuw ontstonden verschillende patriottische bewegingen in het Duitse keizerrijk. In het definiëren van een Duitse identiteit verdedigden deze organisaties voor hen belangrijke nationale symbolen, zoals militaire macht, landelijk leven, Duitse taal en het protestantse geloof. Uit onderzoek van historici Roger Chickering en Helmut Walser Smith blijkt dat deze organisaties veel protestanten onder de geleederten hadden. Het *Alldeutscher Verband* was zo'n be-

weging waar het merendeel van de leiders en leden protestants was. De organisatie wordt in de historiografie vaak gezien als de voorloper van het nationaal-socialisme. Een nu minder bekende beweging is de *Evangelischer Bund*, waarin voornamelijk leden van het protestantse *Bildungsbürgertum* actief waren. Het specifiek protestantse karakter van de Duitse natie en haar geschiedenis stonden in de *Bund* centraal. De *Bund* was sterk gericht tegen de katholieken en had een militant karakter, waarin mannelijkheid en de kracht van het moderne protestantisme centraal stond. Middels organisaties als deze konden protestanten hun stempel drukken op het Duitse nationalisme.

Rond de eeuwwisseling groeide het antisemitisme onder protestanter mede door de invloed van twee belangrijke denkers: Adolf von Harnack (1851-1930) en Houston Stewart Chamberlain (1855-1927). Beide geloofden dat joden tot een inferieur ras behoorden, dat de jood had afgedaan na het Oude Testament, dat Jezus een ariër was en dat het jodendom moest verdwenen. Von Harnack wilde zelfs het Oude Testament geheel schrappen. Volgens hem zou hij daarmee de door Luther in gang gezette Reformatie volbrengen. Een deel van de Duitse protestanten kon zich goed vinden in de kr

op de joden en de nadruk op Luthers Reformatie. Zij zagen de komst van Christus als een breekpunt tussen het afgeschreven jodendom en het nieuwe, levende en door de Duitse natie bevestigde christendom. Zo radicaliseerden ook de *Evangelischer Bund* en het *Alldeutscher Verband*, met name in de jaren voor de Grote Oorlog. Er ontstond een sfeer waarin oorlog meer dan welkom was als mogelijkheid om de samenleving te zuiveren en de vijanden van Gods heilige natie van de kaart te vegen.

Oorlogstheologie

De Eerste Wereldoorlog speelde een grote rol in de verdere uitkristallisering van het Duitse volksdenken. In Duitsland ontstond een oorlogstheologie, die voornamelijk onder het protestantse *Bildungsbürgertum* aanhang vond. *Kulturreligion* en het *Schöpfungsglaube* maakten deel uit van de *Kriegstheologie*. Deze protestanten geloofden niet alleen in de Duitse culturele superioriteit boven die van andere naties en de uitverkoren positie van het Duitse volk, ook zagen ze in de oorlog de realisatie van de langverwachte Apocalyps. Zij onderschreven dat God een actieve rol speelde in de geschiedenis en dat dit leidde tot het einde der tijden, waarin het goede na een laatste strijd tegen het kwaad de wereld zou verlossen.

Protestanten die de *Kriegstheologie* onderschreven, waren ervan overtuigd dat de Duitse natie een goddelijke missie te vervullen had: zij moest de wereld klaarmaken voor de komst van Christus en zijn duizendjarig vreedrijk. Volken die zich verzetten en streden tegen Duitsland waren in de ogen van deze protestanten werktuigen van het kwaad. Het idee dat Duitsland in opdracht van God de oorlog inging, had ook ethische implicaties: annexaties, frontgevechten en de inzet van wapens was gelegitimeerd door God. Omdat Duitsers boven andere volken stonden en direct werden geïnspireerd door God, hadden zij bovendien het recht om over andere volken te oordelen. Het laatste oordeel zou dan ook niet door Christus worden uitgesproken, zoals in het traditioneel christelijke beeld van het Laatste Oordeel, maar door het Duitse volk.

Het jodendom vormde een van de belangrijkste tegenstanders van deze heilige missie. Aangezien de joden moedwillig een verjaard geloof aanhingen en het nieuwe, christelijke geloof niet wilden erkennen, werd het duidelijk dat de joden een gevaar konden vormen voor de Duitse eenheid en het Duitse volk. Bovendien vormden ze door hun verspreiding onder verschillende staten een internationaal georiënteerde groep, in plaats van dat hun loyaliteit enkel naar de natie uitging. Deze protestanten verbonden de joden tevens met de bedreigingen van de moderne wereld, met name het materialisme. Het jodendom werd dan ook wel gezien als de Antichrist, de personificatie van het Kwaad. Wanneer deze eindstrijd gewonnen zou zijn, zou een vreedrijk ontstaan in een vernieuwde wereld waarvan ook andere volken zouden profiteren. Duitsland had daarom de rol van de verlossende natie, die hielp de wereld beter te maken voor alle volken.

Het dreigende oorlogsverlies viel deze groep protestanten dan ook zwaar. Hoewel sommige groepen binnen de Duitse samenleving bereid waren om te onderhandelen en vrede te sluiten, zoals de sociaal-democraten en later ook de katholieken, hielden de protestanten voet bij stuk. Als Duitsland maar genoeg wilskracht zou tonen, zou de oorlog nog gewonnen kunnen worden, was het idee van veel protestantse predikanten die dit vanaf de kansel uitdroegen. Toen Duitsland de oorlog toch verloor, weten deze mensen dit vooral aan intern verraad, tegen Duitsland en tegen God. Volgens historicus Richard Steigmann-Gall werd de dolkstootlegende dan ook als eerste vanaf een preekstoel gehoord, namelijk vanaf die van de protestantse dominee Bruno Doehring.

Het verdrag van Versailles viel bij deze groep dan ook niet in goede aarde. De gedachte dat God zich actief met de geschiedenis bemoeide, speelde een belangrijke rol in de manier waarop zij het verlies van Duitsland verklaarden. Zo waren er protestanten die dachten dat het joods materialisme in Duitsland al te ver was doorgedrongen en het volk had geïnfecteerd, waardoor God Duitsland middels het oorlogsverlies strafte. De Lutherse theoloog Emanuel Hirsch verklaarde bijvoorbeeld dat God de Duitsers niet in de steek had gelaten, maar dat de Duitsers God hadden verlaten. De economische, morele en politieke crises na 1918 versterkten het idee van Gods straf, waardoor veel protestanten opnieuw God gingen zoeken, in de hoop opnieuw door hem geïnspireerd te worden en de loop van de heilsgeschiedenis te kunnen helpen voltooien.

NSDAP's positief christendom

Na de Eerste Wereldoorlog kwamen verschillende semi-religieuze groeperingen op binnen Duitsland. Het gedachtegoed van dit soort groepen was vaak een combinatie van christelijke, Germaanse en *volkische* ideeën. Zo was er het Thule Gezelschap, dat in 1918 werd opgericht en waarvan mensen lid waren die later de kar van de NSDAP zouden gaan trekken, zoals Dietrich Eckart, Rudolf Heß, Alfred Rosenberg, Karl Harrer en Gottfried Feder. Ook Hitler begaf zich vanaf 1920 binnen de kringen van het gezelschap. Het Thule Gezelschap had banden met de Vaderlandpartij, waar veel protestanten lid van waren en stond aan de wieg van de *Deutsche Arbeiter Partei* (DAP). Deze werd in 1920 omgevormd tot de NSDAP met een nieuw partijprogramma.

De ideeën van De Lagarde leefden in de jaren twintig weer op. NSDAP-partij-ideoloog Dietrich Eckart schreef dat de NSDAP de Duitse droom van De Lagarde moest verwezenlijken. Met name zijn ideeën over Duitse eenheid en een Duits geloof wonnen populariteit, in het bijzonder onder nationalistische

sche groeperingen zoals de nationaal-socialistische partij. Ook het apocalypsen denken is terug te vinden bij nationaal-socialistische denkers en hun partij-ideologie.

Dietrich Eckart was een van de belangrijkste nationaal-socialistische partij-ideologen. Hij stond bij Hitler in hoog aanzien: deze eindigt zijn *Mein Kampf* met een dankwoord aan Eckart. De laatste heeft veel invloed gehad op Hitlers gedachtegoed en op de ideologie van het nazisme. Zo was Eckart mede verantwoordelijk voor het opstellen van artikel 24 van het partijprogramma van de NSDAP, waarin de partij zich verbond met een 'positief christendom' dat alle vormen van orthodoxie afwees en streed tegen de 'jüdisch-materialistischen Geist in und außer uns'.

Dietrich Eckart

Religie speelde bij Eckart een grote rol. Ook hij zag de Eerste Wereldoorlog als een religieuze strijd 'tussen licht en duisternis, waarheid en leugen, Christus en Antichrist'. Hij beschouwde het verdrag van Versailles als het werk van de joden. Volgens hem had Duitsland de Eerste Wereldoorlog verloren doordat de joden de 'strijdgeest van de Here hebben verlamd'. Eckart geloofde dat het Duitse volk de roeping had de wereld te bevrijden van het jodendom en van het materialisme, dus van het kwaad, en het Derde Rijk moest stichten. Ook hierin stond hij in de evangelisch-protestantse traditie van het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

Net als deze groep protestanten dacht Eckart dat er een eindstrijd zou komen tussen goed en kwaad en dat de Duitse natie hierin een actief aandeel zou hebben: 'Wanneer het licht de strijd aangaat met de duisternis, wordt er niet meer onderhandeld. Dan is er alleen nog de strijd op leven en dood tot een van hen vernietigd zal worden. Daarom is een wereldoorlog de enige uitkomst.'

De tegenstelling tussen de ariër en de semiet was voor Eckart hetzelfde als de tegenstelling tussen de christen en de jood. Zijn haat tegen joden was mede geïnspireerd door bijbelteksten, die hij uit hun context haalde zodat ze pasten binnen zijn antisemitische overtuigingen. Zo haalde hij in zijn boek *Der Bolschewismus von Moses bis Lenin: Zweigespräche zwischen Adolf Hitler und mir* een tekst aan uit Johannes waarin Jezus in een discussie met farizeeërs tegen hen zegt: 'Gij hebt de duivel tot vader en wilt de begeerten van uw vader

doen' (Johannes 8:44). Voor Eckart was Christus dan ook een belangrijke leider en wegwijzer, iemand die binnen een vijandige joodse samenleving overeind was gebleven en tegen hen had gestreden.

Deutsche Christen

Deze tekst uit Johannes was ook belangrijk voor het antisemitisme van de *Deutsche Christen*, een protestantse geloofsgemeenschap die bestond uit diverse afdelingen in een groot deel van Duitsland en die in de jaren twintig en dertig de kop opstaken. Deze protestanten combineerden nationalistische, Duitse elementen, met name het volksdenken, met het christendom. Het was een geloofsbeweging met aanvankelijk voornamelijk leden uit de hogere sociale klassen, met name uit het *Bildungsbürgertum*. Lid waren bijvoorbeeld Emanuel Hirsch, Heinrich Bornkam, Paul Althaus, Friedrich Weinecke en Heinrich Rendtorff. De *Deutsche Christen* groeide uit tot een massabeweging met meer dan een half miljoen leden en een flinke eigen publicatiestroom. Hoewel de organisatie los stond van de NSDAP waren veel prominente nazi's lid en was de meest radicale tak van de *Deutsche Christen* in Thüringen mede opgericht door leden van de NSDAP.

De *Deutsche Christen* waren beïnvloed door de werken van Paul de Lagarde met zijn ideeën van een nationaal geloof, gevrijwaard van joodse invloeden, en de verduitsing van het christendom. Ook zien we de invloed en betrokkenheid van Hirsch in de poging van de *Deutsche Christen* het christelijk geloof geheel te zuiveren van het jodendom. Zo waren er protestanten die het Oude Testament interpreterden als bewijs dat de joden God onwaardig waren (door hun continue ongehoorzaamheid aan God) of het in zijn geheel wilden afschaffen omdat het te joods was. Zij zagen het Nieuwe Testament als een werk waarin de strijd van Jezus tegen de joden centraal stond. In 1939 schreef Hirsch een nieuwe versie van de evangelies van Mattheus, Johannes en Lukas. Het Instituut voor Onderzoek naar en Uitschakeling van Joodse Invloed in het Duitse Kerkelijk Leven hield zich bezig met anti-joodse schriftinterpretaties en het herschrijven van bijbelboeken.

De *Deutsche Christen* sloten in hun theologie aan op punt 24 van het partijprogramma van de NSDAP. De strijd tegen marxisten, joden en het behoud van de reinheid van het Duitse ras stonden bij hen voorop. Zoals bij de negentiende-eeuwse evangelisch-protestanten stond voor de *Deutsche Christen* de wereldgeschiedenis in het teken van de strijd tussen goed en kwaad, waarin de joden het kwaad grotendeels representeerden. Theoloog Friedrich Otto Koch, de rijksbisschop van Saksen, zei in dit verband dat 'der eigentliche Sinn der Weltgeschichte ist der Kampf zwischen Christentum und Judentum. Seit jener Stunde auf Golgotha ist und bleibt es so.' Tijdens hun eerste Rijkscongres in 1933 verklaarden de *Deutsche Christen*: 'Gott hat mich als Deutschen geschaffen, Deutschtum ist Geschenk Gottes. Gott will, daß ich für mein Deutschland kämpfe.' Daarnaast verklaarden zij hun loyaliteit jegens Hitler: 'Der Staat Adolf Hitlers ruft nach der Kirche, die Kirche hat den Ruf zu hö-

ren (...) Christus ist zu uns gekommen durch Adolf Hitler!

Gods wil in de geschiedenis was volgens de *Deutsche Christen* allesbepalend. Zij zagen Gods hand in heel de geschiedenis, dus ook in de recente gebeurtenissen. De oorlog tegen Napoleon werd zo gezien als het begin van Gods werk met het Duitse volk. De Duitsers, 'eenvoudige boeren met een zuivere geest', werden in dit beeld aangevallen door de Antichrist, in vorm van de Fransen. Deze protestanten zagen de Franse Revolutie als de nieuwe zondeval. Alle moderne ideologieën, zoals het liberalisme en het marxisme, werden gezien als gevolgen van deze zondeval. Het Duitse volk moest zich hiertegen verenigen en de strijd aangaan. Deze ideologieën en de modernisering werden onder de noemer van het materialisme geplaatst. Binnen al deze krachten die de gemeenschap uiteen probeerden te rukken, dachten de *Deutsche Christen* de roep van God te horen om zich te vormen tot een volk. Zoals Joachim Hossenfelder, pastoor en voorman van de *Deutsche Christen* dat onder woorden bracht: 'Und Gott sprach: "Es werde Volk! Und es war Volk!"

Zoals de evangelisch-protestanten gaven deze *Deutsche Christen* de Eerste Wereldoorlog een bijzonder belangrijke plaats in de geschiedenis. De periode van 1914 tot 1933 was voor hen het 'Nieuwe Testament' van de Duitsers. Net als het bijbelse Nieuwe Testament stond deze Duitse versie in het teken van de verlosser, zijn strijd en de verlossing. De oorlog maakte van Duitsers gepassioneerde christenen en bezielde Duitsers. Het martelaarschap, een begrip dat werd gebruikt voor Duitse soldaten, bracht ze vlak bij de dood en gaf ze het gevoel dicht bij God te staan. De frontervaring bracht zo meer eenheid onder de Duitsers. Meyer-Erlach, een ideoloog van de *Deutsche Christen*, zei: 'Deze martelaren die streden voor God leren ons dat wat God heeft samengevoegd met de 'Knochenhammer' van de dood, wat God heeft bijeengebracht met het bloed, de doodsangst van miljoenen, niemand uit elkaar kan rukken. Wij voelden ons een uniek volk'.

De *Deutsche Christen* zagen een parallel tussen de Duitse geschiedenis en het leven van Jezus. Het einde van de Eerste Wereldoorlog en de vernederende ervaring in Versailles noemden zij 'Duitslands uur van Gethsemane', naar de plaats waar Jezus door een van zijn discipelen werd verraden. In het Duitse geval was het verraad begaan door de leiders van de Weimarrepubliek. Geheel in de trant van deze vergelijking werd Hitler gezien als de beloofde verlosser van het Duitse volk. Het verhaal van Hitler zelf maakte dit beeld van de Führer als verlosser compleet: naar eigen zeggen werd hij van zijn politieke roeping bewust nadat hij bezoek had gekregen van de engel Gabriël tijdens zijn verblijf in het militair hospitaal in Pasewalk. Gabriël was, niet toevallig, tevens de engel die de geboorte van die andere christelijke verlosser, Jezus, had aangekondigd.

De *Deutsche Christen* kregen al snel een massa-aanhang onder protestanten. De *Deutsche Christen* behaalden bij de synodeverkiezing in 1933 tweederde van de zetels. Ludwig Müller, een van de leiders van de beweging, werd in september 1933 door Hitler benoemd tot Rijksbisschop. Daarmee was Hit-

lers ideaal, een nationale religie onder één Rijksbisschop, verwezenlijkt. De oprichting van de geloofsbeweging van de *Deutsche Christen* heeft bijgedragen aan de gelijkshakeling van de kerken. De nationale religie van de *Deutsche Christen* had een sterk nationaal-socialistische inslag door het antisemitisme en het idee dat Duitsland het land Gods was en handelde naar zijn wil en naar de wil van de door God gezonden verlosser en Führer, Adolf Hitler. Het ideaal van één natie, één geloof is daarmee weliswaar op papier van de grond gekomen, maar niet in de praktijk. Groepen protestanten, zoals de *Bekennende Kirche*, en veel katholieken bleven zich verre houden van de radicale *Deutsche Christen*.

Conclusie

Na de eenwording van Duitsland in 1871 en de modernisering werd steeds meer duidelijk dat de politieke eenwording geen geestelijke eenwording inhield. Het Duitse volk was nog steeds verdeeld en door de modernisering en de hieraan gekoppelde ontkerkelijkheid verloor het protestantisme terrein. Terwijl de protestanten juist de religie beschouwden als een belangrijk onderdeel van de Duitse identiteit. Zij reageerden hierop door te gaan zoeken naar de wortels van het geloof en wilden Duitse cultuurelementen integreren in het christendom om zo de Duitse identiteit opnieuw vorm te geven. Net als de nationaal-socialisten gaven de protestanten de modernisering de schuld van het moreel verval in de samenleving. Ook de *Deutsche Christen* wezen de beschuldigende vinger naar het jodendom, het marxisme, het socialisme en het liberalisme.

Net als het nationaal-socialisme streefde de genoemde groep protestanten naar eenheid onder het volk en wilde het één vuist maken tegen Duitslands vijanden. Het volk kreeg een zeer religieuze invulling: God had het volk bijeengebracht en ze een missie meegegeven. Het Duitse volk handelde naar zijn wil. Aangezien Hitler werd gezien als de beloofde verlosser die het duizendjarig vrederijk zou stichten en hij op zijn beurt verklaarde dat hij handelde in Gods naam, kreeg Hitler een sterke positie als de uitverkoren leider van een uitverkoren volk.

Deze religieuze opvatting van het volk kreeg een extra impuls tijdens de eeuwwisseling en de Eerste Wereldoorlog, toen het apocalypsdenken opkwam. Duitse protestanten geloofden dat de eindstrijd tussen het volk van God en de duivel in de vorm van de Antichrist was begonnen. Het idee dat God een actieve rol speelde in de geschiedenis en hierin het Duitse volk als instrument gebruikte, zorgde ervoor dat de Duitsers zich gerechtvaardigd voelden in wat zij deden: in de annexaties in het kader van de Duitse zending en in de strijd tegen de joden als het laatste gevecht tussen Christus en de Antichrist.

Dat brengt ons tot het antisemitisme dat zowel onder deze protestanten als onder de nationaal-socialisten leefde. Hoewel het antisemitisme onder de nazi's vooral racistisch was, is er wel een lijn te trekken naar de jodenhaat van

de protestanten. Zij zagen de joden allereerst als een volk dat een gedateerde, door Christus vervangen religie aanhing. Omdat de joden zich niet tot het juiste, christelijke geloof wilden bekeren, werd het deze protestanten steeds duidelijker dat de joden niet tot het Duitse volk behoorden. Aangezien Duitsers het volk van God waren, maakte dat joden tot een minder soort mens. Deze opvatting had aanvankelijk nog geen sociaal-darwinistische basis, zoals dat bij de nationaal-socialisten later wel het geval was, hoewel de invloed van Darwin wel zichtbaar is in de radicalisering van protestantse organisaties als de *Evangelischer Bund* aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Een implicatie van het beeld dat de jood nooit een Duitser zou kunnen zijn, was dat joden dan vast ook niet bereid waren om het Duitse volk bij bedreiging te verdedigen. Zo vormde het jodendom niet alleen een splijtzwam, maar ook een mogelijk gevaar voor het voortbestaan van het Duitse volk. Daarnaast identificeerden deze protestanten joden steeds meer met materialisme en de pervertering van de samenleving, zoals ook later de nationaal-socialisten deden. Bovendien werkten de joden zo het uitverkoren volk van God tegen, wat werd gezien als een directe aanval op God zelf. De link tussen de joden en de Antichrist was hiermee gelegd.

De *Deutsche Christen* lijken wel de belichaming van deze overeenkomsten en de schakel tussen de negentiende- en twintigste-eeuwse protestanten en de nationaal-socialisten. Bij de *Deutsche Christen* zijn zowel overtuigingen van oudere denkers als Paul de Lagarde en Adolf von Harnack als de ideeën van nazi-ideologen als Dietrich Eckart te vinden. Bovendien probeerden zij één nationaal Duits geloof te realiseren, waar De Lagarde van had gedroomd. Natuurlijk vormde de gemeenschap van de *Deutsche Christen* ook een goed middel om de kerken in Duitsland onder het nationaal-socialisme gelijk te schakelen. De vele ideologische overeenkomsten tussen deze christenen, de nationaal-socialistische partij-ideologie en de negentiende-eeuwse protestantse denkers duidt er echter op dat het ontstaan van de *Deutsche Christen* niet slechts onderdeel uitmaakte van de nationaal-socialistische machtsstrategie, maar veel dieper liggende wortels had.

In de ban van zuiverheid Een vergelijking tussen de vroege NSDAP en de tweede Ku Klux Klan

Vera Rademaker

Een bekend beeld van de Ku Klux Klan

Het kwaad spreekt tot de verbeelding. Licht huiverend begeben we ons in de meest duistere spelonken van de menselijke geest en geschiedenis, hopend om de volgende hoek nog grotere gruwelijkheden aan te treffen, terwijl we tegelijkertijd nauwelijks durven te kijken – alsof we in de bioscoop zitten bij een griezelfilm. Over geschiedkundige interpretaties valt te twisten, maar de wandaden die uit naam van het Derde Rijk zijn begaan scoren hoog in de top tien van historische horror. Vergeleken met de nazi's lijken de leden van de tweede Ku Klux Klan een stel-

letje gemaskerde amateurs, opererend in de kantlijn van de geschiedenis.

De vergelijking is niet toevallig gekozen. De aanhangers van Hitler en de witgeklede ridders te paard, die in het Amerika van de jaren twintig van zich deden spreken, hebben meer gemeen dan men op het eerste gezicht misschien zou denken. Het doel van dit artikel is een vergelijking te maken tussen de NSDAP en de tweede Ku Klux Klan op het gebied van achtergrond en ideologie. Een probleem bij deze vraagstelling is dat de Ku Klux Klan, in tegenstelling tot de NSDAP, nooit aan de macht geweest is. Om deze vergelijking tussen ongelijke grootheden tot acceptabele proporties terug te brengen, heb ik ervoor gekozen de NSDAP alleen als beweging te behandelen en niet als geïnstitutionaliseerd regime. Deze 'bewegingsfase' beslaat de jaren 1920-1933.

Revolutie op revolutie: Duitsland 1914-1933

Toen in de zomer van 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak, was het enthousiasme in keizerlijk Duitsland groot. *'Auf zu einem froh- und fröhlichen Krieg!'* riep de kroonprins en net als hij waren de meeste van zijn landgenoten ervan overtuigd dat deze oorlog vergelijkbaar zou zijn met bijvoorbeeld die van 1870 tegen Frankrijk: een korte campagne, die snel beslist zou worden. Vóór kerstmis zouden de soldaten weer thuis zijn.

Het liep echter anders. De strijdende partijen belandden in de bloedige impasse van de loopgravenoorlog, waarin duizenden mannen sneuvelen voor minimale territoriale winsten. In de vroege herfst van 1918 werd het de Duitse generaals, die aan het eind van hun reserves waren, duidelijk dat een wapenstilstand de enige oplossing was. Zij waren het er echter over eens dat deze wapenstilstand moest worden aangevraagd door een nieuwe regering, zodat het leger er niet van kon worden beschuldigd de oorlog verloren te hebben. De mythe die zij hiermee wensten te creëren, was dat het leger 'in de rug gestoken was' door de civiele overheid. Deze 'dolkstootlegende' zou al snel een enorme aantrekkingskracht ontwikkelen op nationalistische van allerlei slag.

De verslagen Duitsers kregen van de geallieerde overwinnaars te verstaan dat ze zonder een nieuwe, democratische grondwet niet op vrede hoefden te rekenen. Het keizerrijk Duitsland werd onthoofd – keizer Wilhelm II ging in ballingschap – en omgevormd tot een parlementaire democratie met algemeen kiesrecht, voor mannen én vrouwen. Waar democratisering in andere Westerse landen de uitkomst van een langdurig proces was, was het in Duitsland het resultaat van een nederlaag. De nieuwe Weimar-republiek werd dan ook slechts zuchtend en steunend getolereerd.

Zuchten en steunen deden zeker de oorlogsveteranen. Zij leefden emotioneel nog in de roes van vaderlandslievendheid waarop zij vier jaar lang geteerd hadden en waren verbitterd en gedisillustreerd over de afloop van de oorlog. Het Duitsland dat zij aantroffen toen ze terugkeerden van het front, was bovendien een chaos. De economie stond op instorten en de stabiliteit van de kersverse republiek werd bedreigd door revolutionaire woelingen. Extreemlinkse en extreemrechtse groepen hadden beiden een andere toekomst voor Duitsland in gedachten dan Weimar leek te bieden. De eerstgenoemden waren van mening dat het verdwijnen van het autoritaire keizerlijke bewind een goede gelegenheid bood om ook het kapitalisme om zeep te helpen, terwijl militante nationalistische inzetten als argument om de 'on-Duitse' democratie omver te werpen. Links en rechts kwamen bovendien regelmatig hard met elkaar in botsing.

De Weimar-regering wist de revolutionaire storm te bedwingen, maar worstelde ondertussen met een begrotingstekort en volledig uit de hand lopende inflatie. De wisselkoersen daalden zo snel dat de mensen de vraag naar bankbiljetten nauwelijks aankonden: één dollar was in november 1923 4,3 triljoen Reichsmark waard. Deze hyperinflatie had grote sociale gevolgen. Er ontstond een concentratie van kapitaal in de handen van de allerrijksten, terwijl de middenklasse de waarde van haar spaargeld met de dag zag verminderen. De werkloosheid nam toe, evenals het aantal daklozen. Daarnaast zette de inflatie 'het morele universum op de kop'. In heel Duitsland spaarden vrouwen voor hun bruidsschat; toen hun spaargeld waardeloos werd, verloor ook kuisheid voor het huwelijk haar waarde. Ook traditionele waarden als spaarzaamheid, zuinigheid en het uitstellen van behoeftebevrediging leken

zinloos: het geld dat binnenkwam moest juist zo snel mogelijk worden uitgegeven, omdat het elke dag minder waard werd.

De economische crisis zorgde bovendien voor polarisatie in de politiek. Zowel extreemlinkse als extreemrechtse bewegingen beschuldigden de parlementaire democratie van het veroorzaken van de inflatie en zochten een uitweg in de vorm van gewelddadige opstanden. Doordat het leger de Republiek trouw bleef, konden deze opstanden worden onderdrukt.

Zowel de Duitse regering als de internationale gemeenschap zag in dat er iets moest gebeuren om het land uit de wurggreep van de inflatie te redden. De nieuwe kanselier, Gustav Stresemann, voerde een nieuwe munteenheid in die gebaseerd was op de waarde van de Duitse landbouwgrond, en herstelde zo het vertrouwen in de Duitse munteenheid. Met behulp van grote Amerikaanse leningen in de vorm van het Dawes-plan werd de economie er bovenop geholpen. Aan het einde van de jaren twintig genoten de Duitsers zelfs een hogere levensstandaard dan de andere West-Europese landen. Daarnaast ontstond er een grote culturele bloei. In de grote steden, en dan met name in Berlijn, werden de sociale conventies losser en ervoeren veel jongeren een nieuw gevoel van vrijheid.

Deze vrijheid werd echter niet door iedereen gewaardeerd. Veel Duitsers maakten zich zorgen over het morele verval dat zij meenden waar te nemen. Dat verval was vooral zichtbaar in de grote steden, waar prostitutie welig tierde, de amusementsindustrie op elke straathoek lokte en jonge, geëmancipeerde vrouwen hun eigen geld verdienden en anticonceptie gebruikten bij hun voorhuwelijkse seksuele avonturen.

De vrouw stond naar het idee van velen in het centrum van dit morele verval: als slachtoffer en als veroorzaker. Vrouwen werden enerzijds geacht de bewakers van waarden en normen te zijn, maar waren anderzijds de voornaamste afnemers van de moderne consumptiecultuur, terwijl de zelfstandige vrouwelijke stadsbewoners het traditionele beeld van de vrouw als opofferinggezinde echtgenote en moeder bedreigden.

Onder de oppervlakte van het zich herstellende Duitsland borrelde onzekerheid en onvrede. De historica Claudia Koonz wijst erop dat de Weimarpubliek sowieso een wankel constructie was en de 'kiemen van de reactie' in zich droeg. De nieuwe grondwet was opgesteld in een tijd van angst voor een buitenlandse invasie en een gewelddadig treffen tussen bolsjewistische en reactionaire krachten in Duitsland zelf. Ze was bepaald niet met open armen verwelkomd. Dat had voor een groot deel te maken met het feit dat de nieuwe staatsvorm het resultaat was van een nederlaag. De stabiliteit die in de republiek vervolgens was bereikt bewerkstelligde haar ondergang, want in deze minder bedreigende situatie was het voor extreemlinkse en -rechtse krachten mogelijk om weer serieus antiparlementaire alternatieven te overwegen. Toen binnen de parlementaire democratie geen oplossingen werden gevonden voor de grote economische problemen die in Duitsland vanaf het einde van de jaren twintig opdoemden, waren deze krachten bereid om voor

een andere oplossing te kiezen. Het succes van de extreemrechtse NSDAP kan hieruit voor een deel verklaard worden.

De vroege NSDAP (1920-1933)

De Nationaal-Socialistische Duitse Arbeiders Partij (NSDAP), die in 1920 in München werd opgericht, was het resultaat van een doorstart van de marginale Duitse Arbeiders Partij die in 1919 gevormd was. De drijvende krachten achter de NSDAP waren Anton Drexler en Adolf Hitler. Dat deze rechtse splinterpartij ooit aan het hoofd van Duitsland zou komen te staan en het hele Europese continent in een allesverwoestende oorlog zou storten, had in 1920 niemand kunnen denken. De NSDAP was toen slechts één van de honderden vertegenwoordigers van het *volksische* nationalisme in Duitsland. Volgens aanhangers van het vaak racistische *volksische* nationalisme was de Duitse natie een levend, natuurlijk organisme, waarin het Germaanse 'bloed' een cruciale rol speelde als drager van de kwaliteiten van het volk.

De NSDAP grouwde, net als de meeste nationalistische bewegingen van na de Eerste Wereldoorlog, van de geleden nederlaag en de opgelegde democratische republiek. Duitsland moest weer groots worden! Daartoe moest het Verdrag van Versailles worden verworpen en moesten alle 'ras-Duitsers', binnen en buiten de grenzen, verenigd worden. Joden zou het burgerschap in dit nieuwe Duitsland worden onttrokken.

Volgens Adolf Hitler waren joden namelijk schuldig aan de nederlaag in de Eerste Wereldoorlog en aan de triomf van de sociaal-democratische SPD in de Weimar-republiek. Daarnaast waren joden de vertegenwoordigers van zowel het internationale bolsjewisme als van het 'parasitaire' grootkapitaal. In de toespraken die hij hield, kwam Hitler steeds terug op deze eenvoudige boodschap. De historicus Philip Morgan suggereert dat de NSDAP zonder Hitler nooit veel zou hebben voorgesteld. Hitler was een fenomenaal spreker, met, zoals hij zelf zei, het talent om aan te voelen wat de massa wilde horen en hen dat vervolgens te vertellen. Hij maakte bij zijn publiek grote emoties los. In 1921 werd Adolf Hitler de officiële leider van de NSDAP.

Bij de landelijke verkiezingen in 1928 behaalde de NSDAP 3% van de stemmen. Dat was echter nog maar het begin. In de jaren die volgden, steeg dat percentage duizelingwekkend snel totdat de nazi's bij achtereenvolgende verkiezingen telkens ongeveer een derde van de stemmen kregen. De NSDAP profiteerde in belangrijke mate van de politieke polarisatie die plaatsvond als gevolg van de economische crisis die de wereld vanaf 1929 in haar greep hield. In Duitsland slaagden achtereenvolgende regeringen er niet in het eens te worden over maatregelen om de pijn van de Depressie te verzachten. In deze extreme tijden stemden kiezers voor extremere partijen, zowel ter linker- als ter rechterzijde van het politieke midden.

In haar programma hamerde de NSDAP op de noodzaak van het verenigen van de Duitse natie, in weerwil van klasseverschillen, tegen haar vijanden, joden en marxisten: pas dan zou Duitsland weer groot kunnen worden.

Voor de vele mensen die echt het gevoel hadden dat Duitsland op de rand van de afgrond balanceerde, was dit een aansprekende boodschap. Het anti-communisme van de NSDAP trok bovendien mensen aan die zich zorgen maakten over de 'ruk naar links' die veel arbeiders maakten. Naast haar partijprogramma ligt de verklaring van de aantrekkingskracht van de NSDAP voor een groot deel in Hitler's charisma. Hij beloofde de leidersfiguur te zijn waar Duitsland sinds het aftreden van de keizer naar op zoek was, de sterke man die het land kon verenigen en weer groots kon maken.

De NSDAP deed het tijdens de verkiezingen goed bij allerlei sociale groepen, en slaagde er in zekere zin in een werkelijk nationale *volkspartei* te worden. De meeste stemmen kwamen echter van de protestantse middenklasse, zowel die in de steden als op het platteland. De oorzaak hiervan lag voor een deel in de politieke polarisatie die het resultaat was van de Depressie. Veel mensen uit de middenklasse die voorheen op een centrum- of een rechtse partij stemden, kozen nu voor extreemrechts. Sommigen van hen waren daadwerkelijk getroffen door de Depressie. Anderen vreesden de sociale onrust die de crisis met zich meebracht, en hoopten dat de NSDAP de orde kon herstellen.

In de ban van zuiverheid: de relatie tussen ras en gender

Koonz wijst erop dat ras en gender in het middelpunt stonden van de nazi-ideologie. Over deze twee aspecten van het menselijk leven leefden binnen de NSDAP duidelijke standpunten: mannen hoorden boven vrouwen en raszuivere Duitsers boven joden. De manier waarop iemand biologisch geclassificeerd kon worden, was allesbepalend – en dat terwijl de definitie van 'jood' tot 1935 niet werd vastgelegd. Het was voor 'raszuivere' Duitsers in de onzekere jaren dertig een geruststellend idee dat zij zich konden vastklampen aan hun (vermeende) biologische identiteit, en de traditionele visie op genderrollen van de nazi's viel bij veel mannen en vrouwen in goede aarde.

Vrouwen in Weimar-Duitsland hadden namelijk weliswaar kiesrecht en werkten in relatief grote aantallen buitenshuis, maar velen van hen ervoeren dit niet als prettig. Ze voelden zich onzeker en verlangden naar 'emancipatie van de emancipatie', naar een sterk patriarchaat dat hen zou beschermen en in staat zou stellen de traditionele rol van moeder en huisvrouw te vervullen. Het werk buitenshuis dat ruim één derde van alle Duitse vrouwen in de jaren twintig deed, was meestal zwaar en werd slecht betaald.

De NSDAP bood deze vrouwen wat ze zochten. Hitler en zijn volgelingen idealiseerden de rol van de vrouw als moeder en echtgenote – en verder niets. Door politiek te bedrijven, zo vond Hitler, beledigden vrouwen hun natuur. De enige rol die vrouwen in het openbare leven eventueel konden vervullen, was de 'sociale moederrol', door het doen van vrijwilligerswerk in bijvoorbeeld de zorg. De ideale nazi-vrouw was een simpele ziel, 'blootsvoets en zwanger'. Mannen konden de Duitse natie op vele manieren dienen; vrouwen konden dat alleen doen door zoveel mogelijk kinderen te baren. Vrou-

wen stonden op deze manier aan de basis van een 'gezond Duitsland'.

De nadruk die door de NSDAP werd gelegd op het baren van kinderen als enige taak voor de vrouw wordt genuanceerd door de historica Gisela Bock. Zij wijst erop dat sommige vrouwen helemaal niet geacht werden kinderen te krijgen, omdat die vrouwen behoorden tot een door de nazi's niet gewenste bevolkingsgroep. Het ging daarbij voornamelijk om joden, gehandicapten en 'asociale', 'onaangepaste' lieden zoals alcoholisten. Vermenging van het 'bloed' van deze groepen met het Duitse 'bloed', door seksueel contact of zelfs gemengd huwen, was helemaal uit den boze. Raszuivere Duitse vrouwen moesten zich verre houden van 'spel met vreemde rassen, daar ze het hoogste doel van de Führer niet passen'. De vrouw stond hoe dan ook centraal in het denken over de zuiverheid van het Duitse volk.

Omstreden moderniteit: de Verenigde Staten aan het begin van de twintigste eeuw

Eén van de eerste regels van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring luidt als volgt: 'We hold these truths to be self evident; that all men are created equal; that they are endowed by their Creator with certain inalienable rights; that among these are life, liberty, and the pursuit of happiness (...)'. Sommige Amerikanen – blanke mannen uit de middenklasse - waren echter gelijkzamer dan andere. Vrouwen hadden geen kiesrecht en waren wettelijk ondergeschikt aan hun man wanneer ze getrouwd waren. Indianen waren van het grootste deel van hun land beroofd, ernstig verarmd en hadden geen burgerrechten. De slavernij was in 1865 officieel afgeschaft, maar een systeem van gelegaliseerde segregatie, dat bekend stond onder de naam *Jim Crow*, zorgde ervoor dat de positie van zwarte Amerikanen in het Zuiden van de Verenigde Staten nauwelijks verbeterd was. Ze hadden weliswaar zeggenschap over hun eigen lichaam en arbeid, maar armoede, onderdrukking en discriminatie waren voor hen - ook in het Noorden - aan de orde van de dag. Er waren echter veranderingen op komst, die door de Eerste Wereldoorlog versneld werden.

Blanke Amerikanen in het Zuiden merkten al voor de Eerste Wereldoorlog dat hun zwarte burens zich niet meer zo gemakkelijk op de kop lieten zittelen. Dat gold vooral voor de jongeren onder hen. Blanken klaagden steen en been over de toegenomen brutaliteit van zwarten, die zelf vooral probeerden autonoom te worden en bijvoorbeeld, in plaats van in loondienst te gaan, een eigen zaakje op te zetten. Andere zwarten waren ervan overtuigd dat ze het Zuiden moesten ontvluchten om in betere leefomstandigheden terecht te komen. Ruim een miljoen van hen verhuisde naar steden in het Noorden. Dat had niet alleen te maken met de discriminatie waarmee ze in het Zuiden te maken kregen. De katoenteelt, waarin velen van hen werkten, werd geplaagd door misoogsten zodat het moeilijk was het hoofd boven water te houden.

Zwarten die in de industrie werkten gingen in economisch opzicht juist

voort in de Eerste Wereldoorlog. De lonen in deze sector stegen snel en sommigen van hen konden hierdoor luxeproducten zoals auto's en zijden overhemden kopen. Dit soort aankopen werden door blanken uitgelegd als politieke statements. Dat klinkt misschien bizar, maar het is belangrijk te bedenken dat het in deze tijd nog maar vijftig jaar geleden was dat de slavernij in het Zuiden was afgeschaft - een systeem waarin zwarten volledig rechteloos en ondergeschikt aan blanken waren. De directeur van de in 1919 gevormde *Commission on Interracial Cooperation* merkte op dat het Zuiden in deze tijd nog steeds een samenleving was waarin blanken het minder erg vonden om een zwarte te vermoorden, dan om met hem aan dezelfde tafel te eten. Zwarte Amerikanen kwamen in opstand tegen dit soort discriminatie door zich onder andere te verenigen in de *National Association for the Advancement of Colored People (NAACP)*. Ook degenen die in de oorlog in het Amerikaanse leger gevochten hadden, waren niet meer tevreden met een ondergeschikte positie en kwamen op voor hun rechten. Tijdens rassenrellen in 1919 vochten zwarten voor het eerst in de geschiedenis massaal terug.

Ook het 'zwakke geslacht' liet van zich horen in de roerige periode na de Eerste Wereldoorlog. Vrouwen uit de midden- en hogere klasse hadden zich al voor de oorlog ingezet voor vrouwenkiesrecht, dat hen in 1920 werd toegekend. Bovendien werden op sommige universiteiten voor het eerst vrouwelijke studenten toegelaten. Die gedroegen zich niet altijd volgens de traditionele normen voor beschaafd vrouwelijk gedrag: sommigen van hen rookten, droegen rokken tot boven de knie en verwachtten dat mannen hen beoordeelden op hun capaciteiten, in plaats van op hun beminnelijke uiterlijk. Veel mannen, maar ook conservatievere vrouwen, beschouwden dit sleutelen aan genderrollen als een grote bedreiging van de sociale orde.

Een vergelijkbare bedreiging werd in de ogen van velen ook gevormd door de groeiende spanningen tussen 'kapitaal' en 'arbeid'. Tijdens de oorlog waren de lonen van industrie arbeiders sterk gestegen. Deze arbeiders hadden hierdoor zelfvertrouwen gekregen en lieten zich niet meer zo gemakkelijk disciplineren door hun werkgevers als voor de oorlog het geval was. Wanneer fabrikanten maatregelen namen die voor hun werknemers ongunstig leken uit te pakken, kwam het soms tot harde confrontaties. Ruim twintig procent van de Amerikaanse arbeiders ging in deze periode de straat op om te staken. In het licht van de recente communistische revolutie in Rusland werden deze ontwikkelingen extra zorgwekkend geacht.

Amerika worstelde in de jaren na de Eerste Wereldoorlog net als Weimar-Duitsland met het vinden van een nieuwe sociaal-economische balans. Veel mensen voelden zich daardoor onzeker. De tweede Ku Klux Klan speelde in op deze onzekerheden: in eerste instantie alleen in het Zuiden, waar de spanningen het grootst waren, maar daarna in het gehele land.

De tweede Ku Klux Klan (1915-1944)

Nog voordat de tweede incarnatie van de Ku Klux Klan een feit was, was er

al een film gemaakt met een hoofdrol voor de gemaskerde orde, namelijk *Birth of a Nation* (1915). De Klansmen worden tot op de dag van vandaag erg mediageniek geacht. Hun witte puntmutsen en eigenaardige rituelen, maar ook hun angstaanjagende gewelddadigheid, hebben het beeld bepaald dat veel mensen van de Klan hebben. Dat plaatje heeft een stevige basis in de werkelijkheid, maar er is meer.

In tegenstelling tot wat veel mensen denken, is er niet één Ku Klux Klan. Er zijn er zelfs vier. De eerste Klan ontstond in de jaren na de Amerikaanse Burgeroorlog in het Zuiden en had als doel de zwarte bevolking aldaar na het afschaffen van de slavernij onder de duim te houden. Deze Klan was slechts een kort leven beschoren: zes jaar na de oprichting in 1865 werd hij - in een soort van effectieve paradox - van bovenaf ontbonden omdat de lokale afdelingen onmogelijk te beheersen waren. In 1915 verkreeg de beweging nieuwe levensadem. Deze tweede Klan, *the Invisible Empire*, wist in de gehele Verenigde Staten afdelingen op te zetten en - de schattingen lopen uiteen - tussen de drie en vijf miljoen leden te werven. In het midden van de jaren twintig bereikte deze beweging haar politieke en publicitaire hoogtepunt, en zag vervolgens haar ledental - en haar populariteit - in een paar jaar kelderen tot enkele honderdduizenden. *The Invisible Empire* moest in de jaren dertig haar landelijke basis opgeven en werd gereduceerd tot een sociale organisatie. De Tweede Wereldoorlog beperkte haar activiteiten verder en een reusachtige belastingaanslag bracht in 1944 het eens zo trotse imperium de genadeklap toe. De derde en vierde, nog bestaande, Klan zijn niet meer dan extreemrechtse splinterbewegingen.

De wedergeboorte van de Ku Klux Klan in 1915 had opmerkelijk genoeg weinig te maken met de onzekerheden die de blanke middenklasse plaagden aan het begin van de twintigste eeuw. Ze valt feitelijk toe te schrijven aan de ambities van één man: William J. Simmons, een Zuiderling die ervan droomde een eigen genootschap op te richten, gelijkend op de Ku Klux Klan die hij kende uit de verhalen van zijn vader. Toen Simmons vanwege een auto-ongeluk geruime tijd het bed moest houden, werkte hij zijn plannen tot in de puntjes uit. Het wachten was nu nog op het juiste moment. Dat kwam naar zijn idee met de vertoning van *Birth of a Nation* in Simmons' woonplaats Atlanta. Hij verzamelde bijna veertig mannen en in het flakkerende licht van een groot brandend kruis werd op de avond van Thanksgiving 1915 de Ku Klux Klan heropgericht.

In de eerste jaren van zijn bestaan had de nieuwe Klan niet veel succes. De ideologie van de beweging was vaag en aan het begin van 1920 had ze slechts een paar duizend leden. Daar zou door twee factoren echter snel verandering in komen.

Ten eerste nam Simmons de propaganda-specialisten Mary E. Tyler en Edward Y. Clarke in dienst. Zij brachten de tweede Klan aan de man door de leden voor te stellen als militante verdedigers van '100% Americanism'. De

vijanden van het zuivere Amerika waren in hun ogen zwarten, joden, katholieken en bolsjewisten. De Klan zou hen te lijf moeten gaan met patriotisme en het 'morele verval' dat gesignaleerd werd moeten bestrijden met een herstel van ouderwetse normen en waarden. De boodschap van Clarke en Tyler was succesvol. Vanuit de hele Verenigde Staten reageerden mensen op de propaganda die zij voor de Klan maakten. Aan het einde van 1921 was het ledental van de geheime orde gestegen tot ruim een miljoen. Dat had ook te maken met waar men leden probeerde te werven. Reeds bestaande geheime genootschappen en protestantse kerken vormden het voornaamste jachtterrein. In deze gezelschappen waren veel mensen te vinden die sympathiseerden met de Klan-ideologie. Daarnaast was een groot aantal dominees lid van de Klan, wat de beweging legitimiteit en aanzien verleende.

Ten tweede werd het klimaat in de Verenigde Staten vanaf 1921 gunstiger voor de Klan. Tot die tijd was '100% Americanism' namelijk in zekere zin overheidsbeleid geweest. De Eerste Wereldoorlog speelde daarin een grote rol. In 1917 en 1918 waren er wetten uitgevaardigd, die mensen die niet volledig achter het regeringsbeleid en de oorlogsinspanning stonden met censuur en soms zelfs gevangenisstraffen de mond snoerden. Deze wetten kwamen te vervallen toen de oorlog was afgelopen, maar de vrijheid van Amerikaanse burgers werd al snel opnieuw ingeperkt als gevolg van de grootschalige heksenjacht op alles wat communistisch aardeed, de 'Red Scare' van 1919 en 1920. Na 1920 begon men vrijer adem te halen. Waakzaamheid was niet langer officieel beleid.

De federale overheid mocht zich dan minder zorgen maken, dat gold niet voor de gemiddelde Amerikaan. De historicus David Chalmers merkt op dat het door de oorlog aangewakkerde patriotisme nog niet was verdwenen. De noodzaak van '100 % Americanism' werd nog steeds gevoeld en dat werd alleen maar sterker door de golf van immigratie die de Verenigde Staten sinds het begin van de twintigste eeuw overspoelde, in combinatie met een economische recessie als gevolg van het wegvallen van de oorlogsproductie. De immigranten die in Amerika een plekje probeerden te vinden, waren bovendien afkomstig uit andere landen dan men tot dan toe gewend was. In plaats van veelal protestantse Noord- en West-Europeanen kwam er nu katholieke en joodse Oost- en Zuid-Europeanen.

Chalmers merkt net als de historica Nancy MacLean op dat antisemitisme, dat in Amerika net als in Europa altijd onder de oppervlakte sluimerde, hand in hand ging met economische problemen. De recessie zorgde er, in combinatie met het ongekend grote aantal joodse immigranten en de angst voor het 'joodse' communisme, voor dat anti-joodse gevoelens groeiden – gevoelens die binnen de Klan volop de ruimte kregen. Het antisemitisme van de Klan sloot dus aan bij een bestaande culturele onderstroom. Datzelfde gold voor het racisme van de beweging. De overtuiging dat zwarten inferieur en maar half menselijk waren had diepe wortels in de Amerikaanse samenleving.

Het samenspel van klasse, ras en gender

Wie werden er lid van de Klan? MacLean geeft in haar boek *Behind the mask of civility* een uitgebreide beschrijving van het ledenbestand van de Klan. Haar conclusie is dat Klansmen overwegend afkomstig waren uit de middenklasse, maar pas sinds enige tijd een economisch zekere positie hadden, die werd bedreigd door de recessie van de vroege jaren twintig. De Amerikaanse middenklasse vreesde in toenemende mate 'geplet' te zullen worden tussen de steeds militanter wordende arbeidersklasse en de steeds machtiger wordende klasse van kapitaalbezitters.

Klassegebonden angsten voor economische concurrentie werden door de Klan vertaald in racisme en antisemitisme. Zwarte Amerikanen behoorden doorgaans tot de arbeidersklasse; Klansmen wilden hun klasse-privileges tegen deze groep beschermen. Zwarten die economisch succesvol waren gingen in de ogen van Klansmen hun boekje te buiten en hadden dan ook alle reden om te vrezen dat ze slachtoffer zouden worden van een afranseling. Joden associeerde de Klan met de communistische dreiging, maar vooral met het grootkapitaal – de klasse boven hen. Joden stonden voor al het slechte dat het kapitalisme met zich meebracht, zoals speculatie en uitbuiting, en contrasteerden zo met het 'eerlijke kapitalisme' van de middenklasse, die door zelf hard te werken haar geld verdiende.

Seksualiteit speelde een grote rol in het racisme van de Klan. Voortdurend riep men beelden op van blanke vrouwen die door zwarte mannen werden verkracht. De blanke vrouw stond volgens Chalmers in het centrum van het denken over 'white supremacy'. Zij vormde de scheidslijn tussen de wereld van blank en zwart, doordat blanke mannen wel en zwarte mannen geen toegang tot haar hadden – in alle betekenissen van het woord. Het mogen bezitten van de blanke vrouw was het belangrijkste element in de superioriteit van de blanke man. Verkrachting van een blanke vrouw door een zwarte man – iets waarover vele, vele malen vaker gespeculeerd werd dan dat het daadwerkelijk voorkwam – was dus een regelrechte aanval op de raciale hiërarchie. Geen wonder, dat Klansmen in hun morele campagnes zo de nadruk legden op de vrouwelijke kuisheid.

Het feit dat de blanke vrouw voor een deel werd gezien als een symbolisch strijdterrein waarop blanken hun macht over zwarten moesten bewijzen, geeft al enigszins aan hoe in de Klan over vrouwelijke zelfstandigheid werd gedacht. Volgens de meeste Klansmen was de voornaamste plaats van de vrouw in het gezin, alwaar zij zich diende te onderwerpen aan het gezag van haar echtgenoot – ook al mocht ze wel buitenshuis werken en politieke activiteiten ontplooiën.

Ondanks het feit dat de Klan in zijn standpunten duidelijk klassegebonden was, spraken zijn leden niet in termen van klassenstrijd. In plaats van de oude scheidslijnen van klasse zag men gender, maar vooral ras als de belangrijkste kenmerken van een collectieve identiteit. Dit kwam onder meer tot uiting in het feit dat blanken die samenwerkten of 'zelfs' trouwden met zwar-

ten door de Klan extra hard werden aangepakt. Wie de kleurgrens overschreed, verraadde immers de illusie van loyaliteit op basis van ras.

Conclusie

Zoals uit het voorgaande blijkt, valt de opkomst van de NSDAP en die van de tweede Ku Klux Klan voor een deel toe te schrijven aan vergelijkbare historische omstandigheden. In Duitsland en in de Verenigde Staten hielden de gevoelens van vaderlandslievendheid die door de Eerste Wereldoorlog tot grote hoogte waren opgezweept, niet zomaar op te bestaan toen men in de loopgraven de wapens neerlegde. In Duitsland was het nationalisme door de nederlaag echter grimmiger van aard. De Russische Revolutie joeg daarnaast talloze Amerikanen en Duitsers de stuipen op het lijf, zeker omdat er ook in eigen land een communistische dreiging leek te bestaan. In Amerika braken grote stakingen uit onder arbeiders, in Duitsland probeerden extreemlinkse groeperingen zelfs de macht te grijpen.

In het algemeen moest in beide landen in de jaren twintig worden gezocht naar een nieuwe sociaal-economische balans. Arbeiders lieten van zich horen, vrouwen hadden kiesrecht gekregen en gedroegen zich zelfstandiger en – specifiek voor de Verenigde Staten – zwarten begonnen meer autonomie en respect te eisen. Ondertussen wankelde de economie. De Klan profiteerde van de onzekerheid die de recessie van de vroege jaren twintig opriep. Voor de NSDAP kwam het succes pas met de Depressie.

De Klan en de NSDAP hadden belangrijke overeenkomsten. Beide bewegingen wilden het collectieve identiteitskenmerk van klasse vervangen door dat van ras of gender. Met name de NSDAP wilde uit het klassendenken breken en een echte *volkspartij* zijn. Tegelijkertijd trok de partij, net als de Klan, vooral mensen uit de middenklasse aan.

Voor beide groeperingen waren ras en gender nauw met elkaar verbonden. De blanke of Arische vrouw vormde het middelpunt van het denken hierover. Zij was degene die het ras moest beschermen tegen onzuivere invloeden door zich verre te houden van seksuele contacten met zwarten en joden. Voor de Klan was het al dan niet hebben van toegang tot de blanke vrouw bovendien een belangrijk onderscheid tussen blanke en zwarte mannen. De nazi's hadden een statischer beeld van de rol van de vrouw dan de ridders van *the Invisible Empire*. Klansmen hadden er in principe geen bezwaar tegen wanneer vrouwen politiek actief waren, als ze maar niet hun voornaamste taak, die van echtgenote en moeder, verwaarloosden. Voor de nazi's was het uitgesloten dat vrouwen in de politiek gingen. De moederrol, thuis en – indien noodzakelijk – buitenshuis, was waarmee vrouwen het moesten doen.

Tussen beide bewegingen zijn natuurlijk ook verschillen aan te wijzen. Een belangrijk verschil is dat waar in de NSDAP de persoon van Hitler in het middelpunt van de belangstelling en aan de top van de partijhiërarchie stond, het binnen de Klan niet zo belangrijk was wie er aan de top stond. Er was wel een officiële leider – de *Imperial Wizard* – maar die was inwisselbaar en de

Een demonstratie van de Ku Klux Klan in Washington in 1928

lokale afdelingen van de Klan betwisten voortdurend het gezag van de mannen aan de top.

Daarnaast was voor de NSDAP de jood de bron van alle kwaad, terwijl dat kwaad voor de Klan meerdere verschijningsvormen had: de zwarte die zich niet aan zijn plaats in de raciale hiërarchie hield, de jood, de overspelige echtgenoot, de drankhandelaar...

Zowel de Klan als de NSDAP zocht buiten de landsgrenzen gelijkgestemden. Het was dan ook haast onvermijdelijk dat de twee bewegingen elkaar zouden vinden. Dit gebeurde echter pas op het moment dat de NSDAP aan de macht was en de Klan in verval raakte. Sommige Klansmen prezen Hitler en zijn visie, maar *Imperial Wizard* Hiram Evans sprak zich in 1934 uit tegen het fascisme. Later in de jaren dertig flirtte de Klan echter openlijk met fascistische organisaties in de Verenigde Staten, waaronder de German-American Bund, een organisatie van Duitse NSDAP-aanhangers in de Verenigde Staten. Toen de Verenigde Staten in 1941 in oorlog raakten met Duitsland, liep het patriotische imago van de Klan hierdoor een lelijke deuk op. De Tweede Wereldoorlog betekende voor zowel de Klan als de NSDAP het einde.

Scepter en swastika De DNVP en de opkomst van het nationaal-socialisme

Laurens van Esch

Een verkiezingsposter van de DNVP uit 1924

(DNVP) enerzijds en de NSDAP en haar voorlopers anderzijds, zal ik aangeven hoe de nazistische partij in het interbellum de traditionele aanhang van de conservatieve partij overnam. Hierbij speelt de mediamaagnaat Alfred Hugenberg, die in zowel de 'Völkische,' dat wil zeggen, ultranationalistische en antisemitische, als de conservatieve beweging belangrijke posities innam, en die als leider van de DNVP deel uit zou maken van Hitlers kabinet. Tot slot volgt een korte behandeling van gezamenlijke kenmerken van beide ideologieën.

Rechts in de Weimarrpubliek

Opkomst van de Völkische gedachte

In de twee decennia rond 1900 verloor een deel van de Duitsers het vertrouwen in de bestuurlijke, conservatieve elite van het Keizerrijk, die niet langer

De totalitarisme-these legt een verband tussen bepaalde kenmerken die het fascisme en het communisme, of specifiek, het nazisme en het stalinisme, zouden delen. Vaak wordt hierbij gewezen op de overweldigende propaganda, de verering van de leider, de met harde hand afgedwongen modernisering, het volledig ondergeschikt maken van het individu aan de massa en de tirannieke vervolgingsmethoden. Hier wil ik op kleine schaal een ander mogelijk verband behandelen, namelijk tussen de Duitse conservatieven, die in het eerste deel van de twintigste eeuw snel radicaliseerden, en de nationaal-socialisten die in deze tijd hun opkomst beleefden.

Na een algemeen overzicht van de verhoudingen tussen de conservatieve *Deutschnationale Volkspartei*

in staat werd geacht de Duitse belangen te verdedigen en de dreiging van links te keren. Boeren, kleine middenstanders en handwerkers hadden moeite met bepaalde 'on-Duitse' gevolgen van de modernisering, en maakten tegelijkertijd bezwaar tegen de macht en de geslotenheid van de traditionele elite. Hoewel ze niet in staat waren blijvende politieke instituties te scheppen was de echte erfenis van deze *Völkische* nationalistische ideologisch van aard.

Veel conservatieven voelden zich tot de Eerste Wereldoorlog niet verwant met deze stroming binnen politiek rechts; de weerzin tegen massapolitiek, die het traditionele conservatisme kenmerkte en die als één van de belangrijkste verschillen tussen conservatisme en fascisme geldt, vormde voor hen een onoverkomelijke drempel. Daarnaast wist het aristocratische deel van de conservatieve achterban maar weinig waardering voor het volkse antisemitisme op te brengen.

Andere conservatieven zagen in de opkomst van deze nieuwe beweging echter juist een mogelijkheid om zich meer steun onder de kiezers en dus een sterkere positie binnen de politieke arena te verwerven. Daarom namen ze veel kenmerken van de nationalistische over, niet in de laatste plaats de retoriek. Met vijandbeelden werd een gepolariseerd klimaat geschapen; in propaganda werden bijvoorbeeld Joden, sociaal-democraten, communisten en liberalen als tegenstanders van het Duitse volk afgeschilderd.

Al voor de Eerste Wereldoorlog werden er, onder druk van tegenvallende verkiezingsresultaten, toenaderingspogingen gedaan tussen het oude en het nieuwe rechts. De golf van patriotistische propaganda die Duitsland overspoelde toen de Eerste Wereldoorlog zich aandiende, was een sterke stimulans voor nadere eenwording van rechtse stromingen en partijen. De nationalistische en de conservatieve boodschap werden in toenemende mate gezien als twee aspecten van dezelfde ideologie.

In de praktijk bleven ingrijpende koerswijzigingen uit, maar naarmate de nationalistische taal meer door gevestigde partijen werd overgenomen, konden de *völkische* bewegingen zich na verloop van tijd als *salonfähige* politieke stroming presenteren. De oorlog stimuleerde bovendien een klimaat van polarisatie waarin politieke tegenstanders, zoals de socialisten en de liberalen, in rechtse kranten als vijanden van het Rijk konden worden neergezet. Het conservatisme kreeg zo een onverdraagzamer karakter.

Gezamenlijke oppositie

De conservatieven streefden er in de eerste naoorlogse jaren vooral naar eindelijk een politieke beweging met bredere aanhang op te bouwen. Dat ze er voor het eerst in slaagden zich in één partij te verenigen was niet genoeg; ze wilden ook de sociale basis van het politiek conservatisme vergroten, een voornemen dat tot uiting kwam in de nieuwe naam Deutschnationale Volkspartei (DNVP); een duidelijke poging ook de radicalere nationalistische aan zich te binden en zo alle rechtse krachten te bundelen die zich tegen de nieuwe Weimarrepubliek verzetten.

Binnen de DNVP bleven de verhoudingen tussen de diverse ideologische groepen echter voor problemen zorgen; dit kwam vooral naar voren bij de vraag of de partij al dan niet moest deelnemen aan de regering van de Weimarrepubliek. Door regeringsverantwoordelijkheid te dragen zou de partij een aanzienlijk deel van haar aanhang van zich vervreemden. Het strijdlustige nationalisme en het felle verzet tegen socialisme verenigde industriëlen, Junkers (Pruisische grootgrondbezitters), lutherse dominees, militaire leiders, ambtenaren, mensen uit de middenklasse en moeders die sinds kort mochten stemmen. Het samenbindende element van deze groepen was echter slechts in negatieve termen uit te drukken: verzet tegen de Weimarrepubliek. De oude conservatieve waarden, zoals de monarchie, konden niet langer centraal staan zodra er een appèl werd gedaan op zowel racistische kiezers, sociaal-christenen als nog andere ideologische smaldelen. Bijvoorbeeld Hugenberg zag niets in een herstel van het keizerrijk; dat had in de Eerste Wereldoorlog immers gefaald.

De NSDAP, die in de jaren 1920 aan haar opmars begon, was in veel opzichten een typische *völkische* partij; het verdrag van Versailles moest worden herroepen, immigratie van niet-Duitsers moest worden gestopt, en Duits burgerschap was exclusief voor mensen met 'Duits bloed': joden en buitenlanders werd het burgerschap per definitie onttrekt. Deze ideeën waren geen van alle nieuw, aangezien andere partijen ook voor een synthese tussen socialisme en nationalisme hadden gepleit. Het onderscheid lag vooral in de talenten van Adolf Hitler, die vastbesloten was de partij tot een massabeweging om te vormen en daar in een verbijsterend snel tempo in slaagde.

Voor Hugenberg deden de ideologische verschillen op rechts er niet echt toe; bij de mislukte staatsgreep van november 1923 wees hij de methode van Hitler en de zijnen af, maar gaf wel aan dat ze een bewonderingswaardig doel dienden; op rechts waren er geen vijanden, hooguit ongedisciplineerde idealisten. Iedereen die het einde van de Weimarrepubliek nastreefde kon op Hugenbergs steun rekenen.

Volgens Eley leek een fusie tussen de twee rechtse partijen in de periode 1918 tot 1928, dus tot het jaar dat Hugenberg aan de macht kwam, binnen handbereik te liggen. Waarom lukte het de DNVP dan niet een eenwording met de NSDAP tot stand te brengen? Het lijkt hem van doorslaggevend belang dat de overwinning van Hugenberg binnen de partij een andere beweging aan de macht bracht; de krachten die voor die tijd de partij leidden waren niet bereid de ideologische erfenis van hun elitaire Junkerstraditie te koppelen aan een massabeweging; Hugenberg behoorde tot een andere stroming, die in een dergelijke verbintenis juist een kans zag het conservatisme eindelijk van die machtsbasis te voorzien waar al jarenlang tevergeefs naar gestreefd was.

Het lag voor hem dan ook voor de hand Hitler in 1933 als regeringspartij te accepteren, zelfs als niet zijn gehele achterban dat ondersteunde. Hij verkeerde in de veronderstelling het nazisme te kunnen temmen; in werkelijk-

heid heeft hij, in zijn rol als mediamaagat met zijn conservatieve, anti-joodse en anti-revolutionaire propaganda een klimaat geschapen waarin een onmenselijk regime steun kon vinden; later, als politicus, heeft hij dit regime letterlijk geïnitieerd door de NSDAP in de regering op te nemen. Hij kwam bedrogen uit; al gauw moesten hij en zijn partijgenoten het veld ruimen. Ook na de val van het Derde Rijk keerde de DNVP niet terug in de Duitse politiek; een poging tot heroprichting in 1962 mislukte, waarna de meeste leden zich in 1964 bij de extreem-rechtse NPD aansloten.

Kiezers

De electorale strategie van de NDSAP hield in dat de partij zich niet beperkte tot het verdedigen van de belangen van enkele volgens sociaal-economische en confessionele lijnen omschreven groepen, zoals de meeste andere partijen dat wel deden. In plaats daarvan richtten de nationaal-socialisten zich op die kiezers die niet in een dergelijke categorie te plaatsen waren, en die zich niet vertegenwoordigd voelden door de bestaande partijen; bijvoorbeeld de lage ambtenarij en de nieuwe middenklasse. Ze beweerden boven de partijen te staan aangezien ze de parlementaire mentaliteit, die uitging van pluralisme, wilden doorbreken om zo een nationale eenheid te verkrijgen.

De conservatieve partij was van oudsher juist wel één van die partijen in de Weimarrepubliek die op de vaste steun van sociale groepen kon rekenen. Met name voor grondbezitters, industriëlen en de protestantse oude middenstand, die werd gevormd door ambtenaren, boeren en kleine winkeliers, was het gebruikelijk op de DNVP te stemmen. Daarnaast deden de conservatieven net als de Nazi's veel pogingen hun electorale basis te verbreden door een brug te slaan naar nieuwere, stedelijke klassen. Om dit te bereiken speelden ze in op racistische sentimenten door evenals de Nazi's antisemitische uitspraken te doen. Bovendien konden, zolang de DNVP geen regeringsverantwoordelijkheid droeg, de economische moeilijkheden eenvoudig worden omgezet in electorale winst.

Toch zagen de conservatieven zich vlak na de oorlog tegenover een oud probleem geplaatst: net als voor die tijd slaagden zij er niet in lost te komen van hun traditionele imago als Pruisische landbouwpartij. Het nationaal-socialisme daarentegen wist niet alleen de traditionele conservatieve achterban voor zich te winnen maar ook een brug te slaan naar andere groeperingen, juist doordat het welbewust en met succes de steun van kiezers zocht die zich niet in de traditionele 'zuilen' van het Duitse politieke spectrum wilden of konden voegen.

Een belangrijke overeenkomst tussen de DNVP en de NSDAP was dus dat beide partijen hetzelfde electoraat voor zich probeerden te winnen en hiervoor dezelfde ideologische instrumenten hanteerden. De van oudsher overwegend conservatief stemmende en standsbewuste beroepsgroep van de ambtenaren voelden zich nog sterk verbonden met het keizerrijk. Uiteindelijk was dat het regime waaraan velen van hen de eigen benoeming te danken

hadden. Hun houding ten opzichte van de nieuwe Weimarrepubliek en haar regering was dan ook vaak uitgesproken vijandig.

De DNVP probeerde de steun onder deze groepen vast te houden door middel van grote propagandaoffensieven, die inspeelden op economische tegenvallers en gefrustreerde ambities. Er werd geprotesteerd tegen de lage salarissen en geklaagd dat jaren van trouwe dienst, die vroeger met medailles zouden zijn beloond, tegenwoordig met ontslag werden beëindigd. Bovendien beweerden de conservatieven dat achter deze ontslagen vaak een geheime, politieke motivatie zat: de linkse regering zou af willen van het overwegend rechtse en dus niet erg behulpzame ambtenarenbestand. Dezelfde klachten konden van Nazi's worden gehoord, met het verschil dat die verhoudingsgewijs meer aandacht hadden voor de lagere ambtenaren. Toen er in crisistijd veel ontslagen vielen en de conservatieven regeringsverantwoordelijkheid droegen had dat tot gevolg dat een groot deel van hen radicaliseerde en nationaal-socialist werd.

De NSDAP richtte net als de DNVP zijn pijlen op de eveneens vaak conservatief stemmende *Rentnemittelstand* van uitkeringsgerechtigden en spaarders. Prominente leiders van lobbygroepen die inflatie bestreden kregen een goede plek op de nationale kieslijst. De inflatie legde volgens hen een onevenredige last op de schouders van de middenstand. De liberalen wezen de bezwaren en de beloften van nazi's en conservatieven van de hand als onredelijk; tevergeefs, want in 1924 wendde de middenstand zich tot de conservatieven en de *völkischen*. Toen de NSDAP zich later ontpopte tot grootste rechtse oppositiepartij wendden ze zich massaal tot deze beweging.

Bij de strijd om de steun van de boeren werd de DNVP gehinderd door de lokale partijen; ook zij hadden veel aandacht voor boerenbelangen en ook zij waren vaak antidemocratisch, antisocialistisch en antisemitisch. Een stem op een van deze partijen was meer dan een teken van lokale trots, het was ook een protest tegen grote bedrijven, de arbeidersbeweging en de gecentraliseerde staat die werd verveten beide te ondersteunen. Om hier stemmenverlies te voorkomen speelde de DNVP, die toch al een traditie als landbouwpartij had, bij de verkiezingen van 1924 in op deze angsten.

Ideologie

Niet alleen de electorale basis van de twee partijen kwam sterk overeen, ook ideologisch was er grote overeenstemming. De NSDAP wist conservatieve kiezers namelijk aan zich te binden met van de DNVP geleende argumenten, zoals anti-socialisme, anti-kapitalisme en revanchisme. Andersom nam de DNVP de antisemitische retoriek van de *völkische* partijen, de voorlopers van de NSDAP, over. Ik ga een aantal ideologische speerpunten één voor één langs; klassenstrijd en economische tegenstellingen, nationalisme en antisemitisme, oppositie tegen de democratische ordening, en moreel conservatisme.

Klassenstrijd en economische tegenstellingen

De middenpartijen die de kloof tussen de klassen probeerden te overbruggen (zoals de DDP en het Zentrum) door samen te werken met de SDP werden uitgemaakt voor ondermijners van de burgerlijke eenheid. Andere partijen verweten de DNVP op hun beurt een destructieve houding door de polarisatie op de spits te drijven (net zoals de KPD dat aan de andere kant van het politieke spectrum deed). De enige partij die zich duidelijk uitsprak tegen deze polarisatie was de DDP, die de DNVP verweet de bevolking niet alleen op te delen in vijandige sociale lagen, maar ook een superkapitalistisch systeem te willen doorvoeren dat door grote bedrijven zou worden gedomineerd.

Hoewel het pleidooi voor een antisocialistisch burgerblok, dat door sommige gematigde DNVP'ers werd onderschreven, duidelijk maakte dat men van klassentegenstellingen uitging, onderscheidde de radicalere DNVP'ers en de nationaal-socialisten zich erin dat ze tegelijkertijd ook een klasse-loze Volksgemeinschaft voor ogen hadden: een harmonieuze, corporatistische ordening van de maatschappij waarin elke klasse, en dus ook het proletariaat, zijn plek had. Ook Hugenberg hoopte dat de DNVP er in zou slagen alle klassen te verenigen en een beslissende partij te worden; dit werd als alternatief voor de klassenstrijd gezien en in dit kader werd er nu en dan ook een handreiking naar de arbeiders gemaakt. De NSDAP deed dit laatste vaker dan de DNVP, aangezien deze partij weliswaar trachtte een bredere steun te krijgen maar ook gebukt ging onder het imago een verdediger van agrarische en elitaire belangen te zijn.

Ook de positie van de nationaal-socialisten bleef op sociaal-economisch terrein altijd ambivalent. Anders dan andere partijen vertegenwoordigden ze niet duidelijk de belangen van werknemers of van werkgevers. Dit schiep verwarring onder de gevestigde partijen, die van zichzelf en van elkaar wisten welke groepen ze geacht werden te vertegenwoordigen en waar ze dus stemmen konden winnen. Voor de DNVP, het confessionele Zentrum en de rechtse liberalen was de NSDAP duidelijk een arbeiderspartij, terwijl communisten en socialisten ze juist als uiterst rechts beschouwden. Een middenpartij was het ook niet; de gematigde DDP, die meer dan welke partij ook de Weimarrepubliek verdedigde en polarisatie wilde tegengaan, vertolkte een boodschap die recht tegenover die van de Nazi's stond.

Corporatisme wordt sterk met het Italiaanse fascisme geassocieerd, maar ook de NSDAP pleitte regelmatig voor een dergelijk stelsel. Dit gold ook voor de DNVP; in een poging een einde te maken aan de macht van de vakbeweging riep de partij op tot de vorming van een corporatistisch, dus op basis van vakgebied samengesteld, 'economisch parlement.' Daarnaast werd bepleit dat de door de oorlog verzwakte middenstand overheidssteun nodig had om zich te herstellen, terwijl ambtenaren, docenten en dergelijke beschermd dienden te worden tegen het gevaar van proletarianisering.

De oplossingen die nationaal-socialisten en conservatieven voorstonden

om de economische crisis op te lossen leken sterk op elkaar. Toen Hugenberg studeerde specialiseerde hij zich in de politieke economie; in zijn scriptie, waarin de impact van de staat op het economische leven centraal stond, bracht hij ook drie thema's naar voren die hem later als politicus bezig zouden houden; ten eerste de verwerping van het laissez-faire kapitalisme; de staat diende volgens hem de boeren te ondersteunen. Ten tweede zou de boer volgens hem als ondernemer kunnen fungeren en zo een kapitalistisch bolwerk tegen het marxisme kunnen vormen. Ten slotte meende hij dat het Duitse rijk territoriale expansie nodig had; economische groei moest volgens hem samengaan met imperialisme, zodat het 'Duitse ras' kon overleven in een wereld waarin Rusland en Angelsaksische machten overheersten. Het is opvallend hoe hij, net als de nazi's later, voor een model pleitte waarin het kapitalisme werd gehandhaafd, maar de staat op economisch gebied een grote rol werd toegekend, om een imperialistische agenda uit te kunnen voeren.

Nationalisme en antisemitisme

Rond de eeuwwisseling werd tal van pogingen ondernomen Duitsland van een koloniaal rijk te voorzien. Op de nederlaag van 1918 volgden nieuwe plannen om meer rijkdom, prestige en invloed voor het Duitse volk te verkrijgen.

Lidmaatschapspeldje van de DNVP

Dit was een van de belangrijkste punten waar conservatieven en nazi's elkaar konden vinden. Het denken in 'rassen' werd na de Eerste Wereldoorlog in toenemende mate gemeengoed onder Duitse conservatieven; een niet onbelangrijk aspect hiervan was antisemitisme, dat vaak samenhang met allerlei antimoderne gevoelens.

Zoals de holocaust tegenwoordig allesbepalend is voor ons beeld van de Tweede Wereldoorlog, zo wordt ons beeld van de Duitse variant van het fascisme toch vooral gekenmerkt door het felle en gewelddadige antisemitisme. Vaak wordt dit aan de persoon van Adolf Hitler toegeschreven, maar het is ook bekend dat het moderne antisemitisme in Duitsland diep geworteld was. De DNVP en met name haar voorzitter Hugenberg hebben hier een belangrijke bijdrage aan geleverd door net als de nationaal-socialisten de joden de schuld te ge-

ven van de nederlaag in de Eerste Wereldoorlog. Antisemitisme speelde onmiskenbaar een centrale rol in zowel het programma als de presentatie van de DNVP.

Antisemitisme werd in Duitsland voor het eerst als effectief politiek instrument gebruikt door de *volksische* partijen; voor de aanhangers van dergelijke partijen waren niet langer de monarchie en de verdediging van gevestigde instituties en belangen de hoofdzaak, maar werd in plaats daarvan het *Volke*, als etnische eenheid gebaseerd op taal, cultuur maar vooral op 'bloed', op een altaar gezet en als belangrijkste kracht in de staat vereerd.

Door het bestaan van deze partijen zagen de conservatieven in dat hier stemmen mee te winnen waren. Al in 1892 hadden ze antisemitische propaganda geprobeerd, maar groot succes bleef destijds uit. Toch werd het antisemitisme niet afgezworen; na 1918 verkreeg het onderwerp een centrale plaats in de partijpropaganda van de DNVP. Toen de conservatieven na de nederlaag van de Eerste Wereldoorlog vastbesloten waren hun machtsbasis uit te breiden, was dat de aanleiding om het antisemitisme opnieuw te omarmen; in aanvulling op het nationalisme dat door de verdragen van Versailles werd gevoed, leek dit een uitermate geschikt instrument voor rechtse politici om ook de arbeiders, de kantoorwerkers en de stedelijke middenstand, dus de groepen waar steun voor de conservatieven traditioneel laag was, aan zich te binden.

In de verkiezingen van 1920 had dit een onverwachte winst tot gevolg; de partij werd anderhalf keer zo groot en behaalde 15 procent van de stemmen. In dezelfde lijn verkondigden de conservatieven na 1930 dat de NSDAP en de DNVP het wat betreft het 'joodse vraagstuk' fundamenteel met elkaar eens waren. De kleine verschillen die werden erkend zouden niet terzake doende zijn, aangezien de meest radicale antisemitische voorstellen van de Nazi's niet konden worden uitgevoerd...

Oppositie tegen de democratische ordening

Het succes van het nazisme is grotendeels te verklaren uit het verzet tegen de vrede van Versailles en de Weimarrepubliek, wat ideologisch betekende dat men zich verzette tegen zowel socialisme als liberalisme; de DNVP liep hierop vooruit. Na de tegenvallende verkiezingen van 1919, waarin de jonge fusiepartij DNVP slechts tien procent van de stemmen behaalde, werd er voor gekozen de partij als de belangrijkste vertolker van het antirepublikeinse, rechtse protest te profileren. Het klimaat in de eerste tijd na de vrede was buitengewoon gunstig voor een oppositiepartij; een aanzienlijk deel van de bevolking voelde zich niet verbonden met de Weimarrepubliek, terwijl politieke en economische teleurstellingen elkaar snel opvolgden.

Daarnaast werd de vrede van Versailles fel afgekeurd; de nederlaag werd volledig toegeschreven aan de partijen die de zogenaamde Weimarcoalitie vormden, namelijk de sociaal-democraten, de 'joodse' links-liberale DDP en het katholieke Zentrum. Zo kreeg de dolkstootlegende, de theorie dat de

oorlog militair gewonnen had kunnen worden maar dat de eigen politici voortijdig capituleerden, een centrale plaats in de conservatieve propaganda.

Eén van de strategieën waar zowel de DNVP als de NSDAP gebruik van maakten, hield in dat men aan middenstandsbelangen probeerde te appelleren door te wijzen op het 'rode gevaar,' op de recente omwenteling in Rusland en de opkomst van linkse partijen in het eigen land. Het recht op privébezit werd fel verdedigd. Zo werd uit wat als de internationale crisis van de democratie wordt aangeduid, politieke munt geslagen; er werd ingespeeld op de angsten die onder de bevolking leefden, waarmee onrust werd aangewakkerd en de crisissfeer in stand werd gehouden.

De oppositie die door nationaal-socialisten en conservatieven werd gevoerd had tot doel de Weimarrepubliek tot een einde te brengen; men kan dus spreken van een bewust destructieve oppositie. Dit blijkt ook uit de wens van Hugenberg om de inflatie niet te stoppen, maar het tegen de republiek te gebruiken.

Hoewel de DNVP samen met de NSDAP deel uitmaakte van de Nationale Oppositie, en daarmee bijdroeg aan een antidemocratische meerderheid, moet er een uitzondering worden gemaakt voor de periode na 1925; hoewel de DNVP de Weimarrepubliek bleef afkeuren, werkten ze in deze periode mee aan het democratische proces door toe te treden tot de regering. De DNVP probeerde zich vervolgens op te stellen als het 'redelijk alternatief' voor de NSDAP, en wees kiezers erop dat aangezien de Nazi's en de andere *volkse* partijen niet bereid waren deel te nemen aan de verkiezingen, een stem op hen een verloren stem was die het tijdperk van de revolutie zou laten voortduren.

Het mocht echter niet meer baten; de beslissing zorgde voor ernstige interne conflicten, aangezien de afkeer van de Weimarrepubliek voor de meer radicale leden zo groot was dat regeringsdeelname geen optie kon zijn. Bovendien zag de partij zich nu gedwongen de zo comfortabele positie van belangrijkste rechtse oppositiepartij af te staan; deze rol kon de NSDAP nu op zich nemen, terwijl de DNVP zich moest verantwoorden voor het economische crisisbeleid van de regering.

Moreel conservatisme

Op religieus gebied was de aanhang van de NSDAP moeilijk in gangbare schema's onder te brengen. Het Zentrum was de traditionele vertegenwoordiger van katholieke kiezers, wat betekende dat de niet-confessionele partijen, van socialisten tot conservatieven, relatief veel stemmen uit protestantse gebieden kregen. De DNVP was naast een conservatieve ook een protestantse partij, zo niet in naam dan toch in de praktijk; de stemmen werden gewonnen in protestantse delen van Duitsland, en de partij maakte zich hard voor de confessionele school.

Naast de NSDAP was de KPD de enige partij zonder eenduidig confessioneel profiel, dat wil zeggen, waar katholieke dan wel protestantse kiezers

niet significant werden oververtegenwoordigd. In op christelijke kiezers gerichte propaganda stond de NSDAP echter een uitgesproken conservatieve ethiek voor. Vrouwen dienden niet te werken en het traditionele christelijke gezin moest worden bevorderd, bijvoorbeeld door onderwijs op religieuze basis. Bovendien werd het Zentrum verweten christelijke waarden in gevaar te brengen door het joodse parlementarisme en de moderne democratie in Duitsland te steunen. Nazi's noemden als uiteindelijk doel het beëindigen van de confessionele conflicten en een brug te vormen tussen beide vleugels van het christelijk geloof, om zo verenigd weerstand te kunnen bieden aan de grote dreiging van het jodendom.

Voor 1930 probeerde DNVP christelijke kiezers bij de NSDAP weg te lokken door te wijzen op het heidense karakter van het Germanendom dat in de nationaal-socialistische ideologie een belangrijke plaats innam. Dat bleek echter geen succesvolle methode aangezien de enorme winst die de NSDAP bij de verkiezingen behaalde voor een groot deel uit protestantse kring voortkwam. Bij volgende verkiezingen zou deze strategie niet meer worden toegepast.

Respect voor gezag

In een conservatief wereldbeeld is de samenleving vaak van nature hiërarchisch geordend en de positie van de heersende elite is door traditie gelegitimeerd. Ongelijkheid onder mensen wordt gezien als een onvermijdelijk kenmerk van een organische samenleving, waarin elk onderdeel, rijk en arm, heerser en onderdaan, elkaar nodig hebben om te kunnen functioneren. Er worden parallellen met het patriarchale gezin getrokken; zoals kinderen het gezag van hun vader nodig hebben, zo heeft de bevolking behoefte aan een heersende klasse.

Respect voor gezag is zo een conservatieve kernwaarde, die in Duitsland mogelijk nog werd versterkt door de Pruisische militaire traditie en door het geloof. De Deutsch-konservatieve Partei, voorloper van de DNVP, verdedigde in allereerste plaats de belangen van de gevestigde Junkers en industriëlen. Het was de ideologie die de elite bekrachtigde in haar positie, voornamelijk in Pruisen.

Ook de Nazi's hechtten veel waarde aan hiërarchische verhoudingen, zij het dat gezag in hun ogen aan andere bronnen ontsprong dan bij de conservatieven. Het Duitse ras was bevoegd over andere volken te heersen; maar binnen dit ras genoot bijvoorbeeld de oude adelstand geen voorkeur boven andere bevolkingslagen. In oostelijke delen van Duitsland liepen beide indelingen parallel; Pruisische edelen heersten over Slavische boeren. Maar hoewel beide ideologieën door een sterk vertrouwen in natuurlijk gezag worden gekenmerkt, had het Derde Rijk een eerder meritocratische dan aristocratische inslag; voor veel Nazi's van lage sociale komaf functioneerde de partij als instrument om hoger op te komen.

Conclusie

Hoewel de Nazi's de brede steun onder de bevolking genoten die de conservatieven al jarenlang tevergeefs zochten, lag er aan de politieke verbintenis tussen DNVP en NSDAP meer ten grondslag dan puur opportunisme. Het Nazisme en het na-oorlogse conservatisme deelden hun wortels in het sinds 1890 groeiende verzet tegen wat werd aangezien voor een alles doordringende invloed van joodse, liberale, socialistische, kortom: kwade, 'on-Duitse' krachten.

Noakes meent dat de verschillen tussen beide bewegingen vooral verband hielden met politieke stijl; waar Hugenberg en zijn ADV in feite negentiende-eeuwse burgers bleven, waardoor hun politieke stijl en gebruiken de beschaafde omgangsvormen van die tijd bleven weerspiegelen, waren Hitler en de Nazi's in zijn ogen het product van de oorlog, een ervaring die een veel harder en ruwer politiek dier had voortgebracht. Ik ben geneigd het met hem eens te zijn; de ideologieën van nationaal-socialisten en conservatieven kwamen duidelijk overeen, zeker toen de völkische stroming binnen de DNVP de overhand kreeg.

Conservatieven waren geen nationaal-socialisten, en er zijn tijdens het Derde Rijk duidelijke gevallen van conservatief verzet geweest. Wel zijn veel mensen binnen de conservatieve beweging tijdens de Weimarrepubliek geradicaliseerd; hun ideeën kwamen grotendeels overeen met het gedachtegoed van de NSDAP. Beide partijen richtten zich op dezelfde groep kiezers, met een in toenemende mate gelijksoortige ideologie, die kan worden gekenmerkt als antisocialistisch, antiliberaal, antisemitisch, antidemocratisch, imperialistisch en revanchistisch. Die motieven leidden ertoe dat de DNVP structureel partij koos tegen de democratische Weimarrepubliek en vóór de nationaal-socialisten en bij de kabinetsformatie van 1933 Hitler aan de macht brachten. Zoals Eley zijdelings opmerkt, was in dat opzicht het enige verschil tussen conservatieven en nazi's dat de laatsten 'more extreme in every way' waren.

'Mehr Macht dem Reichspräsidenten! Weg mit der Alleinherrschaft der Parlamente' Verkiezingsposter uit 1932

... van Beatrice de Graaf

De wetenschap dat je zal moeten gaan vertellen over je passies, dwingt je daar een momentje bij stil te staan. En misschien is de zomerperiode wel de beste periode om eens te overwegen wat je nu eigenlijk drijft. Beatrice de Graaf blijkt zich inderdaad op deze wijze op het gesprek voor te hebben bereid. Op het moment dat we gaan zitten en ik haar naar haar passie vraag, vertelt ze dat ze het een moeilijke vraag vindt, omdat passies op zulke verschillende niveaus werken. Vervolgens komt ze echter met een weloverdachte lijst aan passies en drijfveren die haar stimuleren, of haar de mogelijkheid geven juist rust en afstand te nemen.

Over haar eerste passie hoeft ze dan ook geen moment na te denken: Berlijn, zegt ze resoluut. Ze is net terug van een kort bezoek aan de stad die haar enerzijds tot rust brengt, maar haar anderzijds ook aandrijft en stimuleert. In Berlijn kan ze rondlopen zonder dat iemand haar iets vraagt, zonder dat ze iets na hoeft te kijken, ze kan rustig met vrienden spreken, naar het archief gaan, naar openluchtconcerten, alternatieve theaters, Russische films. 'Eigenlijk is Berlijn één groot atelier', stelt ze tevreden vast.

Maar een verblijf in Berlijn is voor haar veel meer dan een moment van rust en afstand van de hectiek van thuis. Juist hier neemt haar enthousiasme en gedrevenheid voor de geschiedenis extra toe: 'In Berlijn kan je je helemaal richten op die cultuur, op die geschiedenis, zonder dat je je Nederlandse identiteit met je mee sleept.' Ze vergelijkt Berlijn met een tijdmachine. 'Als je in het noorden van Prenzlauer Berg of in Friedrichshain loopt, waan je je in de jaren zeventig of tachtig. Daar lijkt de tijd stil te hebben gestaan en het Oostblok nog te bestaan.' Op een andere manier lijkt het ook heel erg op Nederland in de jaren vijftig. Deze wijken hebben nog scherpe randjes. Daarom houdt ze ook niet van Beieren of veel Nederlandse steden, die zijn 'te af'. Berlijn drijft haar echter: 'Ik kan er ook nooit slapen, ik heb er tomeloze energie.'

Hoewel het misschien wel het ultieme kenmerk van een passie is, dat het je energie geeft, heeft ze gelukkig ook passies waarin ze tot rust kan komen en die energie en emoties kwijt kan. Klassiek pianospelen, olieverfschilderen en wielrennen zijn passies waarin ze op heel verschillende wijzen tot rust kan komen. Pianospelen geeft haar de mogelijkheid haar emoties te uiten, daar past ze ook haar spel op aan. Als ze gefrustreerd is speelt ze Rachmaninov, Beethoven of Liszt en rond de feestdagen juist Bach. Samen spelen, zoals ze binnen het instituut nu soms doen, fascineert haar weer op een andere manier: 'Samen spelen tilt je boven je eigen muziek uit, je haalt er meer uit dan dat je er zelf in stopt.'

Olieverfschilderen dwingt haar, samen met pianospelen, om haar ongeduldige aard te overwinnen. Om rustig dingen te laten bezinken en afstand te nemen. Schilderen is daar een heel letterlijk voorbeeld van. Olieverf moet je in laagjes opbrengen en droogt zeer langzaam. Je brengt een laag op en ziet later pas resultaat, wat ook negatief kan zijn. Eigenlijk heeft schilderen hierin heel veel overeenkomsten met het leven. Pianospelen en schilderen nodigen uit tot

dergelijke overwegingen, ze zijn contemplatief. Dat geldt niet voor wielrennen, een passie waarbij je niet na moet denken, maar wel alles kan afreageren.

Die contemplatie en ook dat afreageren, is soms nodig als een passie een te sterke invloed op je leven begint te krijgen. Als je je in de ene passie dreigt te verliezen is het goed om een passie te hebben waarin je je rust kunt vinden of juist je overtollige energie kwijt kunt. Ze vergelijkt wielrennen eerst met haar passie voor Berlijn, maar eigenlijk zijn de passies het tegenovergestelde van elkaar: in de ene kan ze haar energie kwijt, de andere wakkert haar energie juist aan, in de ene kan ze haar eeuwige preoccupatie met geschiedenis eindelijk eens los laten, de andere is er diep van doordrongen.

Die betrokkenheid bij de geschiedenis is dan ook de laatste passie die zij opsomt: haar onderzoek. Dat zij die passie waarschijnlijk met al haar collega's deelt, doet niets af aan de heftigheid ervan: 'Als ik aan een nieuw onderzoek begin of nieuwe colleges voorbereid, droom ik daar ook over. Ik praat ook in mijn slaap met de personen waarover ik schrijf.' Zo heeft ze al dromend gesprekken gevoerd met Nixon en langs de Muur gelopen. Om die energie kwijt te kunnen heeft ze het wielrennen nodig. Toch vindt ze die betrokkenheid, hoewel misschien vermoeiend en vergaand, wel nodig: 'Geschiedenis staat en valt met inlevingsvermogen.' Het gaat niet in de eerste plaats om talent. Nieuwsgierigheid en doorzettingsvermogen, gepaard aan inlevingsvermogen - die combinatie is onmisbaar voor een historicus.

Met veel enthousiasme en betrokkenheid vertelt ze dan ook over haar nieuwe onderzoek waarin ze terrorismebestrijding in de jaren zeventig in Duitsland, Italië, Nederland en de VS vergelijkt. Voor zo'n onderzoek bekijkt ze alles wat er te krijgen is, niet alleen boeken, maar ook films, romans, muziek. Als vaste recensent voor moderne Duitse literatuur van de *Trouw* is ze sterk doordrongen van het besef hoe je door de bril van de literatuur een periode in beeld kan krijgen. Ook archiefonderzoek, 'het klinkt suf, maar het is echt zo', kan een tijd lang haar passie hebben.

Haar fascinatie gaat vooral uit naar de werking van staatsmacht en machtsfantasieën in verschillende culturen. In Duitsland is *Herrschaftsgeschichte* een belangrijk onderzoeksobject, vooral op het gebied van nazi-Duitsland. Maar volgens haar kun je het eigenlijk op elk niveau zien. 'De werking van macht speelt ook in colleges, hoe krijg je de studenten onder de duim?' Ze lacht. Ze vindt het namelijk juist heel leuk om onderwijs te geven, hoewel het haar natuurlijk wel aan haar onderzoek af houdt. Als een groep goed is stimuleer je elkaar als student en docent. Ze werkt veel samen met studenten. 'Studenten hebben energie, ze zijn enthousiast en bevlogen.' Dat geeft ook haar weer energie. Het feit dat mensen met nieuwe plannen komen en dat dat werkt. Als je bij lesgeven geen resonantie hebt, als het verzand, dat is het moeilijkste van haar werk. 'Het leukste is, als je elkaar verder brengt.'

Van je passie je werk maken, het is een droom van velen, maar het is niet makkelijk. Die passie voor de geschiedenis loopt door tussen lesgeven, vrije tijd en vakantie. Het is het kenmerk van een passie dat die niet van negen tot

vijf loopt, maar het maakt je leven niet rustiger. Ze beschrijft hoe ze constant het gevoel heeft op haar tenen te lopen in de poging over de rand van haar bestaanshorizon te kijken.

Terug naar haar onderzoek. Daar is ze op het moment druk mee bezig, vooral omdat haar passie haar ertoe dwingt om je helemaal in een land te verdiepen, er helemaal in te duiken. Daarvoor moet je natuurlijk ook de taal kennen. Haar passie voor Duitsland bestond natuurlijk al heel lang. Haar recente verblijf in Berlijn was vanwege een congres op haar onderzoeksgebied. Vorig jaar is ze een maand in Washington geweest en heeft zich daar verdiept in het land, de mensen, haar zoektocht naar de *Zeilzeit* van de periode waar ze onderzoek naar doet. Ze realiseert zich dat ze het als contemporair historica makkelijker heeft om 'in een bepaalde tijd te kruipen'.

Leidt die drijfveer om je compleet in een bepaald land te verdiepen ook tot nieuwe passies? Ze hoopt van wel. Bij de VS is dat niet gelukt, hoewel de jaren zeventig in de VS haar wel fascineren. Ze hoopt echter dat het haar bij haar aanstaande verblijf in Italië wel zal lukken. Behalve een passie voor de schoenen, de handtassen en de kleding, 'cliché maar waar', had zij nog geen passie voor het land. Verder verdiepen in de geschiedenis en taal van Italië hebben haar echter al wat in beweging gezet en ze hoopt daadwerkelijk een passie voor het land te kunnen ontwikkelen. 'Italië wordt vaak afgeschilderd als lieflijk, maar het is ook gebroken. Ook in Duitsland interesseert me die gebrokenheid die door het land heen loopt. Het geeft een scherp randje aan de levens van de mensen.' In Duitsland en Italië kun je dan ook de meest vreselijke levensgeschiedenissen horen.

Dat 'scherpe randje' komt vaker terug in haar beschrijvingen van wat haar interesseert in de geschiedenis. Dat hangt samen met haar fascinatie met repressie en onderdrukking. Of bijvoorbeeld de vraag wat verraad betekent. Ze verwerpt echter het idee dat een fascinatie voor de donkere kant van het leven inherent is aan een interesse in geschiedenis. 'Sommige mensen gaan geschiedenis studeren om zich in een bepaald volk te verdiepen.'

Haar interesse in conflicten heeft echter ook wel ergens een positieve inslag. Ze is geïnteresseerd in de passie die aan die conflicten ten grondslag ligt. De idealen die mensen ertoe aanzet om het leven in het hier in nu te wagen, om de eigen werkelijkheid aan de maatschappij proberen op te dringen. Ze denkt dat er een link is tussen deze fascinatie en haar eigen levensbeschouwing, maar kan er niet helemaal de vinger op leggen. Waarschijnlijk geeft het feit dat ze actief christen is haar meer oog voor de 'religieuze' bevlogenheid van deze mensen. 'Drijfveren zijn niet alleen materieel, als christen weet je dat.' Misschien dat zelfs het zondebesef, het idee van het kwaad in de mens uit het calvinisme meespeelt in haar fascinatie voor de donkere kanten van de geschiedenis. 'Maar ik ben zelf een blijmoedig mens hoor', verzekert ze met een glimlach.

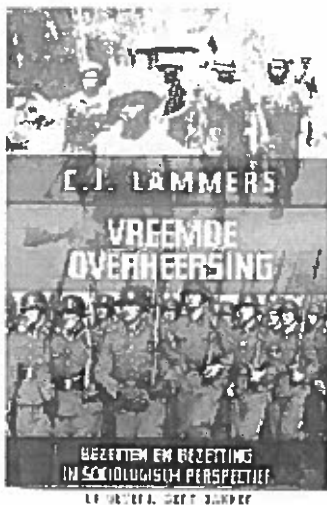
De organisatie van een bezetting

Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief

C.J. Lammers

Uitgeverij Bert Bakker; € 24,95 376 p.

ISBN 90 351 2868 0

Hoe is het mogelijk dat een vreemde overheerser erin is geslaagd een volk van negen miljoen mensen enige jaren onder de duim te houden en naar zijn pijpen te laten dansen? Deze vraag – gebaseerd op eigen ervaringen van de auteur met de Duitse bezetting van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog – vormt de aanleiding voor *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief*. De auteur, C.J. Lammers, houdt zich vanaf eind jaren tachtig bezig met verschillende soorten bezettingsregimes en *Vreemde overheersing* vormt een bundeling artikelen die hij sindsdien schreef. De manier waarop een bezetter een bezetting organiseert vormt het centrale thema van het boek.

Niet alleen de Duitse bezetting van Nederland wordt door Lammers behandeld. Naast een vergelijkende studie van Duitse bezettingsregimes tijdens de Tweede Wereldoorlog besteed hij aandacht aan de Japanse bezetting van Indonesië, collaboratie en verzet in Duitse en Japanse interneringskampen en Nederland als bezettende mogendheid, waarbij hij teruggaat tot de Vrede van Münster van 1648 en de daaruit volgende ‘bezetting’ van de Generaliteitslanden door de Republiek. Bovendien besteed Lammers aandacht aan verschillen in bezettingsstijl van Nederland, Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten.

Door verschillende bezettingsregimes met elkaar te vergelijken en bovendien de mate van collaboratie in die regimes comparatief te benaderen, poogt Lammers meer inzicht te geven in de aard van bezettingen. Centraal in *Vreemde overheersing* staat de these dat ‘een vreemde overheerser die de bevolking in het door hem bezette gebied wil laten leven, zijn heerschappij slechts kan handhaven dankzij enige ‘medewerking’ van de overheerste bevolking.’ Onder het motto dat men van alles kan doen met bajonetten, behalve erop zitten, betoogt Lammers dat enige mate van samenwerking met de vijand voor de bezetter onmisbaar is en ‘eigenlijk ondenkbaar’.

Lammers hanteert een ruime definitie van het begrip bezetting. Hij ziet

een bezetting namelijk als 'een vreemde overheersing die totstandkomt en/of instandgehouden wordt door dreigen met en/of toepassen van geweld.' Om de bezette bevolking tot medewerking over te halen heeft de bezetter een drietal instrumenten tot zijn beschikking: dwang- en lokmiddelen en het uitoefenen van gezag. Dwangmiddelen zijn inherent aan een bezetting en betreft het toepassen van en dreigen met geweld. Ook kan het overwonnen volk de bezetter gehoorzamen als gevolg van het inzicht dat men een zekere gehoorzaamheidsplicht heeft ten aanzien van het gezag. In Nederland bijvoorbeeld, kregen ambtenaren van de Nederlandse regering de opdracht hun post tijdens de bezetting niet te verlaten, mits zij konden blijven handelen in het belang van het Nederlandse volk. Het interessants zijn echter de lokmiddelen: de manieren waarop de bezetter enige vorm van goodwill weet te creëren bij de overwonnen bevolking en dat voor een belangrijk deel het succes van de bezetting bepaald. Cruciaal voor het bereiken van succes is het aanpappen met de leidinggevendenden in het bezette gebied. Medewerking van deze inheemse elite die 'van onderop' gelegitimeerd worden is onontbeerlijk voor een 'succesvolle' bezetting.

Deze inheemse elites staan vervolgens voor de keus al dan niet mee te werken met de bezetter. Collaboratie met de bezetter kan natuurlijk om opportunistische redenen gebeuren, maar kan ook gebeuren omdat men zo hoopt een zekere autonomie te behouden, waardoor de belangen van 'het volk' zo goed en zo kwaad als het gaat behartigd kunnen worden. Lammers plaatst zich hiermee in de historiografische traditie die de geschiedschrijving van Nederland in de Tweede Wereldoorlog vooral beschouwd in termen van goed en fout. Lammers sluit zich aan bij diegenen die van mening zijn dat het onderscheid tussen goed en fout niet altijd zo makkelijk te maken valt. Toch maakt hij een duidelijk onderscheid tussen de goede en foute collaborateur, waarbij hij aanmerkt dat naar zijn mening een effectief collaborateur 'net zoveel hulde verdient als een effectief verzetsman'.

De kracht van *Vreemde overheersing* ligt in de vergelijkende, sociologische benadering. Lammers is organisatiesocioloog en hij beschouwt een bezetten-de macht als een groep organisaties. Het toepassen van organisatie-theorieën op bezettingsregimes leidt tot verhelderende inzichten. Lammers maakt daarbij gelukkig veelvuldig gebruik van vele concrete historische voorbeelden. Hij vervalt niet in abstract getheoretiseer en is daardoor ook voor historici bestlist geen straf om te lezen. Maar niet voor geïnteresseerden in het verleden alleen is het interessante kost. Dat het een zeer actueel onderwerp betreft blijkt ook nu weer uit de uitzending van Nederlandse militairen naar de Afghaanse provincie Uruzgan. Een belangrijke les voor de Nederlandse militairen is dat de mate waarin inheemse elites met de bezettingsautoriteiten willen meewerken bepalend is voor het al dan niet slagen van de missie. Dwangmiddelen alleen, zo leert Lammers, vormen een wankele basis voor een bezettingsregime.

Een satirische pauselijke geschiedenis in sprekende beelden

Pasquino. Spot en satire in Rome.

Henk van Gessel

Bas Lubberhuizen; € 14,90 112 p.

ISBN 90 5837 123.2

In een tijd waarin cabaretiers het hoogste woord hebben in de publieke opinie en ieder zelfrespicerend programma wel zijn eigen typepjes of stand-up comedians heeft, is het als historicus interessant om te kijken naar de geschiedenis van de satire. Henk van Gessel heeft in zijn boek *Pasquino* naar een heel specifiek voorbeeld van spot in vroeger tijden gekeken: het sprekende Pasquinobeeld in Rome. Voor de onwetende voorbijganger is het slechts een onooglijk beeldje op een pleintje, terwijl het voor de beter geïnformeerde toerist juist één van de meer fascinerende aspecten van Rome is: een klassiek beeld dat al sinds de Renaissance uiting geeft aan spottende opvattingen over haar machthebbers of over andere zaken van het Romeinse leven. Dat

de groep onwetenden echter groot is, blijkt bij de poging bijval voor het fenomeen Pasquino onder andere verwoede Romegangers te vinden: het fenomeen blijkt nagenoeg onbekend.

Van Gessel vult dus een leemte met zijn beschrijving van Pasquino van de renaissance tot het einde van de Pauselijke staat: een beschrijving van Pasquino toen de paus nog zijn voornaamste tegenspeler was. De vertaling van een stuk of zeventig *pasquinades* wordt afgewisseld en geïllustreerd met de geschiedenis van de Romeinse pausen. Die geschiedenis blijkt echter zo complex, dat ze soms eerder verward dan verduidelijkt en het gevaar bestaat dat ze het ware onderwerp van het boekje, de *pasquinades*, overschaduwde. Dat neemt niet weg dat het een onderhoudende inleiding op de geschiedenis van de Romeinse machthebbers is, geïllustreerd aan de hand van korte gedichtjes. Die gedichtjes, naar haar woordvoerder *pasquinades* genoemd, zijn echter het onderwerp van het boek. De uitgebreide achtergrond die haar soms lijkt te overvleugelen hebben zij nodig om begrepen te worden. Het zal iedereen die naar een oudejaarsconferentie van een paar jaar geleden luistert, bekend voorkomen dat veel van de grappen onbegrijpelijk zijn geworden. Van Gessel weet gelukkig de meeste *pasquinades* bevatbaar te maken. Een oude conferentie is echter nog grappig en zelfs de komedies van Aristophanes wisten mij,

tot mijn verassing, nog een lach te ontlokken: toch een belangrijk voorbeeld in de geschiedenis van de satire. De gedichtje van Pasquino hebben helaas deze kracht, met het einde van hun actualiteit, verloren.

Bij de lezer die Latijn en/of Italiaans kent, zal de aandacht al snel ook uitgaan naar de oorspronkelijke gedichten die achterin het boek staan afgedrukt. Naast bewondering voor hoe Van Gessel ieder gedichtje, zowel in Latijn als in Italiaans en in verschillende dichtvormen, toch weer in een zelfde vierregelig rijmend gedichtje weet te vertalen, neemt ook de verbazing toe over de kunstgrepen die hij hiervoor soms moet toepassen. Hoewel nergens de boodschap verloren gaat, boet de *pasquinade* door stoplappen of gekunstelde rijm soms in aan kracht en helderheid. Zijn laatste hoofdstuk 'Hoe vertaal je een pasquinade?' werpt licht op de zaak. Voor de lezer die zich in toenemende mate heeft verwonderd over de keuzes in het vertalen van de spotdichten, biedt dit enige helderheid, maar komt de uiteenzetting eigenlijk te laat. Voor de leek, ook wanneer deze wel enige kennis van Latijn en Italiaans bezit, is de uitleg echter te specialistisch en op sommige punten abracadabra. Voor een boekje dat voor de rest, soms iets te geforceerd, op een lekenpubliek mikt, is dit hoofdstuk een rare eend in de bijt. Iedereen snapt dat hij dit hoofdstuk ter verantwoording tegenover zijn collega's nodig had, maar dat maakt het niet minder onduidelijk voor de lezer die misschien voor het eerst kennismaakt met het feit dat gedichten in het Latijn een ander ordeningsprincipe kennen dan het ons zo bekende rijm.

Van Gessels boekje is door zijn geringe omvang erg geschikt voor de geïnteresseerde Romeganger die iets meer wil weten over de geschiedenis van de stad en belangstelling heeft voor dat kleine beeldje nabij het Piazza Navona. Het laatste hoofdstuk is daarbij voor sommigen misschien een stimulans om meer over vertalen uit het Latijn te weten te komen. Een ander zal echter het boekje na hoofdstuk twaalf terzijde leggen en besluiten dat het tijd wordt om de stad in te gaan om het beeld met eigen ogen te gaan aanschouwen.

Christie Miedema

Romeins imperialisme helder uitgelegd

Macht zonder grenzen. Rome en zyn imperium.

Fik Meijer

Athenaeum-Polak & Van Gennep; €19,95 400 p.

ISBN 90 253 3422 9

Fik Meijer, bekend van boeken als *Keizers sterven niet in bed* en *Gladiatoren en wagenrennen*, brengt nu een boek dat handelt over de geschiedenis van het Romeinse imperialisme. Thema's als slavernij en de woonomstandigheden in de stad Rome komen zijdelings aan bod maar de hoofdlijn van het boek draait om de opkomst en ondergang van het imperium dat *for better or worse* de basis van de westerse beschaving is geweest.

Meijers boeken zijn vrij bekend doordat ze over het algemeen voor een breed publiek zijn geschreven. Ook *Macht zonder grenzen* is niet in de eerste plaats bedoeld voor studenten en academici. Veel van de behandelde thema's zijn gesneden koek voor specialisten. Meijer probeert om zijn boeken voor de doorsnee lezer aantrekkelijk te maken door het vermelden van kwinkslagen en anekdotes, zoals de beroemde uitspraak van de senator Cato Maior, 'en overigens ben ik van mening dat Carthago verwoest moet worden', waarmee hij elke toespraak voor de senaat afsloot.

Macht zonder grenzen behandelt de opkomst van Rome als veroverende mogendheid van de opkomst als stadstaat in Midden-Italië, de zware Punische Oorlogen en de campagnes van Caesar tot de uiteindelijke barbaarse invasies en de val van het rijk. Behandelde thema's zijn onder meer de motivatie en de ideologie van het Romeinse imperialisme. Wat was in de ogen van de Romeinen een *casus belli* om een andere staat binnen te vallen en blijvend te bezetten? Ook de effecten van de veroveringstochten op Rome zelf worden behandeld: de effecten van de enorme hoeveelheden slaven en oorlogsbuit op de Romeinse economie, de groeiende macht van succesvolle generaals ten opzichte van de senaat en de daaruit voortkomende burgeroorlogen.

Hoewel de Romeinen zelf altijd beweerden slechts op te komen voor de belangen van hun bondgenoten als ze ten strijde trokken, ziet Meijer dit als een excuus en was persoonlijke eer en rijkdom een belangrijker motief voor de heersende Romeinse families. Zij moesten aantonen dat zij de reputaties van hun voorouders waardig waren en ook hun positie ten opzichte van andere families verdedigen. Veel Romeinse generaals verdienden fortuinen aan succesvolle veroveringstochten. Het hoogste doel voor elke Romeinse notabel was een triomf te krijgen. In een indrukwekkende religieuze parade werd de overwinnaar, uitgedost als de god Jupiter en vergezeld van oorlogsbuit en gevangenen door de straten van Rome gevoerd. Dit bleef ook in de keizertijd een belangrijk thema.

Het boek is helder en informatief voor de geïnformeerde en geïnteresseerde leek. Voor mensen die al bekend zijn met de geschiedenis van het Romeinse imperium heeft het boek weinig nieuws te bieden. Zij zouden vermoedelijk ook gevoeliger zijn voor de zwakke plekken van het boek. De paragrafen hebben vaak een staccato tempo dat lezen vermoeiend maakt. De citaten en illustraties komen soms nogal overbodig over en onderbreken de tekst op een vervelende manier. Over het geheel genomen is dit echter toch een interessant en goed geschreven werk voor mensen met interesse in de Romeinse geschiedenis.

Meer dan een eeuw haat en liefde in beeld

Altijd op de loer. Het beeld van Duitsland in de Nederlandse karikatuur 1871-2005

Koos van Weringh

Mets & Schilt; € 29,90 160 p.

ISBN 90 5330 4355

'De betrekkingen tussen Duitsland en Nederland behoren niet, zoals bijna iedereen weet, tot de categorie van de meest probleemloze,' begint Koos van Weringh zijn bloemlezing van Nederlandse karikaturen over Duitsland. En natuurlijk is er nogal wat voorgevallen tussen de beide buurlanden, variërend in ernst van voetbaltrauma's tot een bezettingsgeschiedenis. Over het algemeen neigt een klein land zich toch al af te zetten tegen zijn grote buur en is de verhouding met hem vaak door enerzijds afhankelijkheid en anderzijds haat-liefdegevoelens getekend. Of Nederland en Duitsland een bijzondere positie in dit patroon vervullen is voor ons, bevooroordeeld als wij hierin zijn, moeilijk te zeggen.

Dit is echter ook niet het onderwerp van Weringh's boek. Dat onderwerp is zelfs niet de Nederlands-Duitse betrekkingen in bredere zin, zoals de eerste zin doet vermoeden. De serie prenten zijn een vorm van eenrichtingsverkeer. Ze tonen, zoals de ondertitel juist vermeldt, 'het beeld van Duitsland in de Nederlandse karikatuur'. De tekeningen, uit de periode 1871-2005, zijn ingedeeld in zes opeenvolgende periodes. Hierbij worden de wereldoorlogen, vanuit Nederlands perspectief, en de Duitse hereniging als belangrijkste keerpunten genomen. Het boek sluit af met twee reeksen karikaturen die aantonen hoe Duitsland als 'schrikbeeld' en 'spiegel' werd gebruikt voor Nederland en de rest van de wereld.

Elk hoofdstuk wordt ingeleid door Weringh met een stukje tekst dat gedurende het boek een steeds curieuzer mengsel wordt van een algemene introductie in de tijdperiode, een introductie op de platen en persoonlijke gebeurtenissen. Toegegeven, het schrijven van een boek waarin de hoofdmoot gevormd wordt door visueel materiaal moet zeer moeilijk zijn. Hoe de balans te vinden tussen beschrijving van de afgebeelde prenten en de details ervan, het beschrijven van de afbeeldingen die het boek niet gehaald hebben en de broodnodige historische achtergrondinformatie om de lezer de context te kunnen schetsen? Weringh doet zijn best zijn boek toegankelijk te maken door zijn inleidende teksten bij elk hoofdstukje kort te houden en er de belangrijkste gebeurtenissen uit elke periode in te introduceren. Van de platen waar hij naar verwijst, wordt echter de clou al verraden, terwijl andere platen bij gebrek aan introductie in het niet vallen. Verder zijn de persoonlijke herin-

neringen van de schrijver vaak eerder storende kanttekeningen dan interessante illustraties bij het verhaal.

Misschien had het de schrijver meer gesierd om zich meer op een afstand te houden, zoals het een samensteller van een illustratief boek als dit betaamt. Weringh had kunnen volstaan met inleidende teksten om puur de historische context te schetsen, om vervolgens bij de karikaturen in kleine bijschriften te kunnen wijzen op de details die de oppervlakkige of minder geïnformeerde lezer zou kunnen missen. Dit was welkom geweest in plaats van de summere teksten die nu bij de afbeeldingen afgedrukt staan. Natuurlijk mag er ook wel iets van de lezer, of preciezer gezegd, kijker zelf verwacht worden, maar dit was een veld bij uitstek waar de schrijver zich nuttig had kunnen maken.

Dit neemt niet weg dat de reeksen karikaturen een interessant beeld schetsen van kritische, maar soms ook opvallend visionaire of juist volgzame, opvattingen in Nederland over Duitsland in de periode vanaf het ontstaan van het keizerrijk. De laatste twee hoofdstukken over Duitsland als afschrikwekkend voorbeeld en spiegel voor de rest van de wereld zijn interessant, maar weinig afwisselend. Het blijkt meer een opsomming te zijn van het gebruik van nazi-symbolen in Nederlandse sportprenten dan een weergave van het gebruik van meer contemporaine Duitse analogieën. Positieve uitzondering hierop is de prent van Fokke en Sukke na de aanslagen op Nederlandse moskeeën in november 2004. Verwijzend naar de Nederlandse kaartenactie naar aanleiding van racistisch geweld in Duitsland in 1993, ontvingen in deze sportprent ditmaal Fokke en Sukke 300.000 kaarten uit Duitsland met daarop de tekst 'Ich bin wütend'.

De teksten mogen misschien enkele tekortkomingen bevatten, een boek over karikaturen wordt echter gedragen door de afbeeldingen. Deze bieden een bonte weergave van wisselende opvattingen over en betrekkingen met Duitsland. Al met al is *Altijd op de loer* dus beslist een interessante bloemlezing van afbeeldingen over dit land. In al haar variatie is het bovendien niet alleen te bekijken als een geschiedenis van Duitsland of van de Nederlandse opvattingen over Duitsland, maar soms ook als een geschiedenis van de ontwikkeling van de politieke kleur van de Nederlandse kranten en karikaturisten.

Christie Miedema

Schitterend glas

'Schitterend glas' presenteert het fraaiste glas uit de collectie van het museum, afkomstig uit het oude nabije Oosten, Egypte en het Romeinse rijk. Meer dan 450 topstukken zullen tentoongesteld worden. Bovendien zijn de technieken van glaskunstenaars uit de oudheid opnieuw opgeprobeerd en vastgelegd op film.

19 oktober 2006 t/m 4 maart 2007, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

ETEN- tradities, tradities en delicatessen

Het Rijksmuseum voor Volkenkunde schenkt dit jaar in een interactieve tentoonstelling aandacht aan de rol die eten speelt in ons leven. Het is een tentoonstelling voor zowel volwassenen als kinderen, met aandacht voor voorwerpen uit de hele wereld.

14 oktober 2006 t/m 26 augustus 2007, Rijksmuseum voor Volkenkunde, Leiden

Een droom van een boek

De najaarstentoonstelling van het Museum Meermanno is gewijd aan het boek *Flyperotamachus Poliphili* waar dit jaar na ruim vijfhonderd jaar de Nederlandse vertaling van uitgebracht is. Omdat het boek in verband met restauratie uit elkaar genomen is, kunnen de katernen eenmalig los van elkaar getoond worden. Verder wordt er aandacht besteed aan het oeuvre van de drukker Aldus Manutius.

23 september 2006 t/m 7 januari 2007, Museum Meermanno, Den Haag

De 'joodse' Rembrandt

Deze expositie probeert de mythe te ontrafelen die is ontstaan over Rembrandt en zijn speciale band met joden. Uit de hele wereld worden schilderijen bijeengebracht die een rol hebben gespeeld in deze mythevorming.

10 november 2006 t/m 4 februari 2007, Joods Historisch Museum, Amsterdam

Museum Catharijneconvent

Vanaf september 2006 is Museum het Catharijneconvent heropent na een ingrijpende verbouwing en herinrichting. Het museum wil voor een divers publiek inzicht bieden in de invloed van het christendom in de samenleving en bijdragen aan een beter begrip van onze leefwereld.

Vanaf september 2006, Museum Catharijneconvent, Utrecht

Geef mij maar Amsterdam

Het Amsterdams Historisch Museum schenkt in deze tentoonstelling aandacht aan de rol die het zingen over Mokums lief en leed speelt aan de Amsterdamse grachten.

13 oktober 2006 t/m 18 april 2007, Amsterdams Historisch Museum

**Herinneringen van omstanders aan de deportaties
Nieuwe egodocumenten**

Dienke Hondius

Literatuur

Barnett, Victoria, *Bystanders. Conscience and Complicity during the Holocaust*. Greenwood Press, Westport, CT 1999.

Colijn, G. Jan en Izaak Colijn, *Ruin's Wheel: A father on war, a son on genocide*. Comte Publishing, Margate, New Jersey 2006.

Hondius, Dienke, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding. SDU*, Den Haag 1990, 1998.

Hondius, Dienke, "Welkom in Amsterdam?' Aankomst en ontvangst van repatrianten in de hoofdstad in 1945', in: Conny Kristel (red.), *Polderschouw. Terugkeer en Opvang na de Tweede Wereldoorlog*, Bert Bakker, Amsterdam 2002, p. 201-222.

Im Glaube folgen wir! Protestantisme en de ideologie van het nationaal- socialisme

Hanneke Takken

Literatuur

- Bärsch, Klaus-Ekkehard, *Die politische Religion des Nationalsozialismus: die religiöse Dimension der Nationaalsozialistischen Ideologie in den Schriften von Dietrich Eckart, Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg und Adolf Hitler* (München 1998).
- Bergen, Doris L., *Twisted cross: the German Christian Movement in the Third Reich* (New York, 1996).
- Chickering, Roger, *We men who feel most German. A cultural study of the Pan-German League, 1886-1914* (Boston 1984).
- Dassen, Patrick, *De ontvoering van de wereld. Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland, 1890-1920* (Amsterdam 1999).
- Evans, Richard J., *Rethinking German History: Nineteenth-century Germany and the origins of the Third Reich* (Londen 1987).
- Mosse, George L., *The crisis of German ideology* (Londen 1968).
- Polakov, Léon; Wulf, Josef, *Das Dritte Reich und seine Denker* (Berlijn 1959).
- Smith, Helmut Walser, *German nationalism and religious conflict. Culture, ideology, politics, 1870-1914* (New Jersey 1995).
- Steigmann-Gall, Richard, *The holy reich. Nazi conceptions of christianity, 1919-1945* (Cambridge 2003).
- Stern, Fritz, *The politics of cultural despair. A study in the rise of German ideology* (Berkeley 1963).
- Vondung, Klaus, *Magie und Manipulation. Ideologischer Kult und Politische Religion des Nationalsozialismus* (Göttingen 1971).
- Vondung, Klaus, *Kriegserlebnis. Der Erste Weltkrieg in der literarischen Gestaltung und symbolischen Deutung der Nationen* (Göttingen 1980).
- Vondung, Klaus, *Die Apocalypse in Deutschland* (München 1988).
- Zabel, James A., *Nazism and the pastors. A study of the ideas of three Deutsche Christen Groups* (Missoula 1976).

**In de ban van zuiverheid
Een vergelijking tussen de vroege NSDAP en de tweede
Ku Klux Klan**

Vera Rademaker

Literatuur

- Adams, John, 'Letter from John Adams to Abigail Adams, April 14, 1776' in: Paul Lauter e.a. ed., *The Heath anthology of American literature volume 1* (Boston 2002) 957-958.
- Blee, Kathleen, *Women of the Klan. Racism and gender in the 1920s* (Los Angeles 1991).
- Bock, Gisela, 'Racism and sexism in Nazi Germany: motherhood, compulsory sterilization and the state', in: Bridenthal, Renate, Atina Grossmann en Marion Kaplan ed., *When biology became destiny. Women in Weimar and Nazi Germany* (New York 1984) 271-296.
- 'Introduction: women in Weimar and Nazi Germany' in: Bridenthal, Renate, Atina Grossmann en Marion Kaplan ed., *When biology became destiny. Women in Weimar and Nazi Germany* (New York 1984) 1-29.
- Chalmers, David, *Hooded Americanism. The first century of the Ku Klux Klan 1865-1965* (New York 1965).
- Jefferson, Thomas, 'A declaration by the representatives of the United States of America, in general congress assembled' in: Paul Lauter e.a. ed., *The Heath anthology of American literature volume 1* (Boston 2002) 970-974.
- Joll, James, *Europe since 1870. An international history* (Londen 1990).
- Koonz, Claudia, *Moeders in het vaderland. De vrouw en het gezin in Nazi-Duitsland* (Amsterdam 1989).
- Koonz, Claudia, *The Nazi conscience* (Cambridge, 2003).
- MacLean, Nancy, *Behind the mask of civility. The making of the second Ku Klux Klan* (New York 1994).
- Norton, Mary Beth e.a. ed., *A people and a nation. A history of the United States* (Boston 2001).
- Philip Roth, *The plot against America* (Londen 2004).
- Tröger, Annemarie, 'The creation of a female assembly-line proletariat', in: Bridenthal, Renate, Atina Grossmann en Marion Kaplan ed., *When biology became destiny. Women in Weimar and Nazi Germany* (New York 1984) 237-269.

Scepter en swastika De DNVP en de opkomst van het nationaal-socialisme

Laurens van Esch

literatuur

Booms, Hans, *Die Deutsch konservative Partei* (Düsseldorf, 1954).

Childers, Thomas, *The Nazi voter: the social foundations of fascism in Germany, 1919-1933* (Chapel Hill etc., 1983).

Eley, Geoff, 'Conservatives and radical nationalists in Germany: the production of fascist potentials, 1912-1928', in: Martin Blinkhorn (ed.), *Fascists and conservatives: the radical right and the establishment in twentieth-century Europe*, (Londen etc., 1990).

Leopold, John A., *Alfred Hugenberg: the radical nationalist campaign against the Weimar Republic* (New Haven, Londen, 1977).

Noakes, Jeremy, 'German conservatives and the Third Reich: an ambiguous relationship', in: Martin Blinkhorn (ed.), *Fascists and conservatives: the radical right and the establishment in twentieth-century Europe* (Londen etc., 1990).

